

Vojna i ekonomska prilagodba grčkih gradova na razgradnju običajnih ratnih normi u vrijeme i nakon Peloponeskog rata

Ivan Moretić, *Oružane snage Republike Hrvatske, Zagreb*

Miran Marelja, *Katedra opće povijesti prava i države,*

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ozren Pilipović, *Katedra ekonomskih znanosti,*

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Dugotrajnost Peloponeskog rata iziskivala je stalnu prilagodbu gradova-država kako bi nadvladali neprijatelja, što će posljedično od njih iziskivati dodatna financijska sredstva. Iako se i Atena i Sparta nastoje financirati vanjskim prihodima poput danka saveznika ili pljačke neprijatelja, u što treba ubrojiti porobljavanje neprijateljskih vojnika i stanovništva, važnu ulogu imat će njihovi unutarnji izvori financiranja. U ovom kontekstu, posebno je zanimljiv atenski pokušaj da potrebna sredstva namakne eisforom, proeisforom, epidosejom i diobolijom, što će u desetljećima nakon okončanja Peloponeskog rata dovesti do pravednije i sveobuhvatnije raspodjele poreznog tereta kroz uvođenje poreznih konzorcija.

Ključne riječi: Peloponeski rat, običajne pravne norme, vojne reforme, financiranje rata

Uvod

Predajom oslabljene Atene 404. g. pr. n. e. nakon tri desetljeća neprijateljstava završava Peloponeski rat te konačno nestaje atenska prevlast u grčkom svijetu. Dugotrajni sukob Atene i Sparte često se prezentira kao epski dvoboj dvije krajnje uporišne točke helenskog svijeta, pa u želji da se istaknu društvene, vojne i gospodarske razlike, Atena se oslikava kao prvak demokracije, trgovine i obrta nasuprot Sparte, „grada” vojne zemljoposjedničke aristokracije (Erent-Sunko 2007: 59). Začetak neprijateljstava ovih dvaju polisa uobičajeno vezujemo za pobunu helota nakon velikog zemljotresa 464. g. pr. n. e., kada Spartanci odbijaju pristiglu im pomoć Atenjana pod Kimonovim vodstvom, što će potonje ponukati na promjenu vanjske politike prema Sparti, pa

tako i na sklapanje savezništva sa spartanskim neprijateljima (Tukidid 2009: 69–70; Fox 2008: 105).¹ Ne čudi stoga što i prije Peloponeskog rata bilježimo međusobne oružane sukobe ovih protagonista, bilo izravno bilo sa saveznicima druge strane, zbog čega početak neprijateljstava 431. g. pr. n. e. ne predstavlja iznenađenje za ostale polise. Naime, cijela je Helada predosjećala rat Atene i Sparte, prvenstveno uzrokovan širenjem Atene i iznimnim rastom njezine moći, što ju je nužno suprotstavljalo Sparti (Tukidid 2009: 24, 27, 33–34, 38, 39, 62).²

Dugotrajnost i sve veća brutalnost ovog sukoba od sudionika će zahtijevati stalnu adaptaciju na promjenjive ratne okolnosti. Vremenom postaje sve jasnije kako poraz u ovom sukobu nosi potpunu propast gubitniku, pa Atena i Sparta, kao predvodnice zaraćenih strana, tijekom sukoba provode niz vojnih i gospodarskih promjena kako bi u danom trenutku što efikasnije mobilizirale dostupne društvene i ekonomske resurse. Rad stoga započinjemo prikazom promjene organizacijske vojne strukture kao odmaka od običajno prihvaćenog u grčkom pomorskom i kopnenom ratovanju. Ove izmjene su djelomično uzrokovane rastom vojnih izdataka, što pak u prvi plan stavlja pitanje financiranja rata. Namicanje potrebnih sredstava promatramo kroz analizu vanjskih i unutarnjih te izvanrednih prihoda, pri čemu posebnu pažnju posvećujemo izmjenama u strukturi prihoda predvodnica sukoba – Ateni i Sparti.

Grčko kopneno ratovanje u vrijeme i nakon Peloponeskog rata

Kao i kod drugih starovjekovnih naroda, grčko ratovanje od davnina odlikuje opći sraz ratnika suprotstavljenih strana, pri čemu po uzoru na epske primjere bojnim poljem dominiraju dvoboji najboljih ratnika.³ Prije Peloponeskog rata, pobjeda je prvenstveno posljedica bolje kohezije i uvježbanosti falange jedne zaraćene strane, pa stoga i izraz kolektivnog doprinosa građana svom polisu, a ne toliko individualne hrabrosti i junaštva pojedinca (Gillespie 2011: 6). Unatoč navedenom, od grčkih polisa samo je Sparta imala formalnu vojnu obuku vlastitih građana, dok su se u drugim polisima građani bavili različitim mirnodopskim zanimanjima da bi u ratno doba ratovali na poziv. Kako bi što uspješnije parirali spartanskoj falangi, pojedini polisi vremenom počinju o državnom trošku ustrojavati elitne odrede (ἐπίλεκτοι) poput tebanskog Svetog odreda, koji su se za rat aktivno pripremali i u mirnodopsko vrijeme.⁴ Naime, iskustvo sve jasnije pokazuje kako ishod bitke ovisi upravo o najbolje

¹ Vidi i Herodot 2007: 733.

² Uzrok sukoba ističe i sam Tukidid, što se potom na više mjesta provlači u njegovom djelu, pa ga primjerice iznose i Kerkirani u prvom obraćanju atenskoj skupštini.

³ U Homerovim epovima sama riječ za ratnika (grč. ἦρως) pojmovno obuhvaća tek vrh ratničke aristokracije, koji treba razlikovati od ostalih sudionika bitke. Slično određenje nalazimo i kod Hesioda, koji po uzoru na Homera u ratničkoj aristokraciji vidi polubogove-heroje. Vidi Onians 1951: 8.

obučeni hoplitima, sukladno običaju smještenima na desnom krilu, jer bi ona strana čije desno krilo prvo nadvlada protivnika, započela okruživanje njegovih vojnika koji su u frontalnom srazu držali sredinu.⁵

Iako Tukidid i Ksenofont odbacuju spartansku vojnu strukturu kako ju je ranije opisao „naivni” Herodot, uzrok razilaženja kroničara leži u spartanskoj vojnoj reformi koja je provedena u desetljećima nakon bitke kod Plateje 479. g. pr. n. e., pri čemu se novim elementima pridodaje pridjev drevnosti kao izraz običajne potvrde. Upravo u adaptaciji na okolnosti Grčko-perzijskih, a potom i Peloponeskog rata, treba tražiti razlog evolucije spartanske strukture naspram (prilično točnog) Herodotovog opisa spartanskog ustroja koji počiva na brigadama (Cartledge 2009a: 359).⁶ Složenost spartanske vojne strukture primjetna je u Tukididovom opisu bitke kod Mantineje 418. g. pr. n. e., pa uz običajnu potvrdu zapovjedništva spartanskog kralja na bojnopolju, njegove zapovijedi izvršava polemarh (πολέμαρχος) kao zapovjednik redizajnirane regimente (μόραι), oslanjajući se pri tome na četiri satnika (λόχοι), a zapovjedni lanac nastavlja njima podređenih osam poručnika i šesnaest narednika (Tukidid 2009: 346).⁷ Izloženu spartansku zapovjednu strukturu potvrđuje i Ksenofont, koji kao plaćenik sudjeluje u bitci kod Koroneje, posebno ukazujući na promjenu strukture nekadašnjih brigada (λόχοι) od 640 ljudi, jer su zbog znatnog gubitka ljudstva (ὀλιγανθρωπία) u ratnim operacijama Spartanci sada prinuđeni okrenuti se ustroju koji počiva na malobrojnijim regimentama (Cartledge 2009a: 359). Kako je uspon falange počeo vojnoj aristokraciji oduzimati (prvenstveno u demokratskim polisima) monopol na ratne zasluge, s obzirom da obrana polisa sve jasnije postaje izraz kolektivnog napora, ujedno se mijenjaju i kriteriji izbora za najviše (pa time i vojne) službe pred tijelima polisa (Keegan 1994: 249). Primjerice, dok je u najranijim vremenima bazilej (βασιλεύς) izraz atenskog (poglavito vojnog) jedinstva, Atenjani su u ratovima običajno predvođeni polemarhom, čiju ulogu već u vrijeme Grčko-perzijskih ratova preuzima deset stratega (στρατηγοί), od kojih svaki zapovijeda brigadom pojedine file (Lee 2009a: 798–801). Unatoč gubitku stvarne moći, polemarh i dalje prema običaju zapovijeda desnim krilom u sukobu te svojim glasom omogućuje donošenje kakve odluke ukoliko bi glasovi stratega bili podijeljeni, pa primjerice

⁴ Vidi detaljnije Lee 2009b: 391–392; Sabin – van Wees – Whitby 2007: 220; Bardunias – Ray 2016: 66–67.

⁵ U tom trenutku bi se i ostatak vojnika nadvladane strane dao u bijeg, pri čemu je element progona neprijatelja bio stran Grcima te ga kao takvog tek iznimno susrećemo. Vidi detaljnije Keegan 1994: 250–251; Gabriel 2002: 31–34; Hanson 1989: 37/509; Phillipson 1911: 210.

⁶ Iako ne imenuje Herodota, među primjerima prenošenja podatka bez njihova propitivanja Tukidid navodi Herodotovu spartansku regimentu iz Pitane. Vidi Tukidid 2009: 24–25, 251, 284–285.

⁷ Vidi i Fling 1907: 73–75; Sabin – van Wees – Whitby 2007: 35–36. Unatoč brojnim poteškoćama i pojmovnim razlikama nastojali smo starogrčke taktičke vojne postrojbe i zapovjednu strukturu sadržajno prilagoditi suvremenoj klasifikaciji i nazivlju oružanih snaga.

njegov glas prelama dvojbu napasti Perzijance ili se braniti od njihovog napada na Maratonu 490. g. pr. n. e. (Herodot 2007: 515–517). Ipak, treba imati na umu da iako nakon Klistenovih promjena 508. g. pr. n. e. fila (φυλή) nominalno označava teritorijalizirano pleme, u pitanju je očita negacija ranijeg društvenog (plemenskog) uređenja Atene, jer je sada svaki kotar sastavljen od razmjernog broja primorskih, gradskih i seoskih općina (dema) (Herodot 2007: 438–439; Kurtović 2005: 79, 88–90).⁸

Iako je nataloženo iskustvo ukazivalo da neizvjesnost o pobjedniku postoji tek kod sukoba kvalitetnih elitnih jedinica na obje strane, ratna praksa počinje odbacivati dotad neupitno uvjerenje da su teško oklopljene, kompaktne jedinice hoplita nesavladiva prepreka za manje kvalitetnog protivnika (Tukidid 2009: 307–308). Stoga, kada primjerice Ksenofont navodi da Atenjani kod Nemeje 394. g. pr. n. e. napadaju neprijatelje sa svojih deset tradicionalnih brigada (šest protiv Spartanaca, dok četiri napadaju tegejske hoplite), očito je u pitanju relikv prošlosti jer možemo uočiti kako već u vrijeme Peloponeskog rata atenska adaptacija se očituje u porastu strukturnog i taktičkog značaja malobrojnijih lako oklopljenih jedinica pješništva, koje izbjegavaju izravni sraz s neprijateljskom falangom (Ksenofont 2001: 35, 124, 127). Klasičan raspored snaga Atenjana s lakom konjicom isturenom na oba krila u bitci kod Delija 424. g. pr. n. e. već tada predstavlja iznenađenje imajući u vidu izostanak lakih pješničkih postrojbi, iako se na bojnopolju nalazi znatan broj nenaoružanih građana koji su se pridružili pohodu (Tukidid 2009: 280–281).⁹ Posljedično, tradicionalni okršaji suprotstavljenih falangi poput bitki kod Korinta 425, Delija 424, Laodikija 423, Amfipola 422, Mantineje 418. ili Sirakuze 415. g. pr. n. e. razmjerno su rijetki te ih u pravilu vezujemo za ranije faze sukoba (Tukidid 2009: 252, 281–282, 304, 309–312, 346–350, 407).

Unatoč izloženom, pogrešno bi bilo tvrditi da teško oklopljeno pješništvo gubi svoju ulogu, pa nakon što se prilagode izazovima Peloponeskog rata, započinje daljnji razvoj hoplitskih jedinica, što će pak biti posebno uočljivo u idućem stoljeću. Ksenofont bilježi taktičku inovaciju Spartanaca u vidu manevra izduživanja desnog krila zadržavajući pri tome kompaktnosti falange, da bi potom hopliti u isturenom vršku počeli okruživati neprijateljsko lijevo krilo. Unatoč velikim gubicima saveznika, Spartanci kod Nemeje 394. g. pr. n. e. nisu pretrpjeli znatniju štetu, nego štoviše dočekuju jedinice Argejaca, Korinćana i Tebanaca po povratku iz progona prethodno nadvladanih spartanskih saveznika (Ksenofont 2001: 127). Kada im se kod Korkire

⁸ Promjena se oslikavala i na simboličkoj razini jer su dotadašnji tradicionalni nazivi plemena po Jonovim sinovima (Geleonti, Egikoreji, Argadi i Hopleti) bili zamijenjeni nazivima lokalnih heroja, uz iznimku slavnog heroja Ajanta koji je prema predaji potjecao iz obližnje Salamine.

⁹ Učinkovitost spartanske falange zorno ilustrira bitka kod Mantineje 418. g. pr. n. e., gdje Argejci uspijevaju nadvladati spartansko lijevo krilo, no slijedi brza odmazda elitnih spartanskih hoplita. Vidi i Tukidid 2009: 349–350.

373. g. pr. n. e. neprijateljski vojnici odlučno suprotstave te odbiju navedeni manevar okruživanja (ἀναστροφή), Spartanci uvidjevši opasnost od pucanja glavnine obrambene linije na isti način uvlače istureni vrh desnog krila kako bi pojačali stražnje redove. Manevar će Korkirani protumačiti kao da spartanski hopliti bježe s bojnog polja te silovito napasti spartansku falangu usred manevra, pa će ovaj pokušaj naprednog taktičkog manevriranja dovesti do Mnasipove pogibije, pri čemu je i sam spartanski tabor u pozadini umalo osvojen (Ksenofont 2001: 205).¹⁰ Kod Leuktre 371. g. pr. n. e. Epaminonda odbacuje tradicionalne postavke grčkog ratovanja pa pojačava svoje falange dodatnim redovima (50 umjesto uobičajenih 8 do 12 redova), a kako bi zavarao Spartance, njihovim najboljim vojnicima na desnom krilu izravno suprotstavlja na lijevom krilu svoje udarne trupe pod Pelopidom. Otkrivanje varke odgađa tako da sukob započinje dotad nečuvenim napadom konjice koju prati lijevo krilo, a kojima se potom postupno priključuje centar te u konačnici i oslabljeno desno krilo (Cartledge 2009a: 362–363).¹¹

Najveću novinu nalazimo u Tukididovim opisima gdje slabije oklopljene, no hitre jedinice nadvladavaju hoplite neprijatelja, pa iako su ove pobjede često posljedica kakve prethodne varke ili taktičke prednosti, svijest o vrijednosti jedinica koje uništavaju neprijatelja izbjegavajući bliski sukob prisutna je odmah na početku Peloponeskog rata. Već 431. g. pr. n. e. Odrižani prema ugovoru o savezništvu s Atenom šalju tračke konjanike i peltaste, a upravo ovakve jedinice preokreću ishod bitke kod Spartola 429. g. pr. n. e., nanoseći Atenjanima težak poraz (Tukidid 2009: 113–114, 143–144). O brzini atenske prilagodbe na novi element svjedoči već bitka kod Amfilohije iz 426. g. pr. n. e., gdje Demosten postavlja zasjedu za Peloponežane čije elitne jedinice na desnom krilu uništava projektilima, da bi konfuziju u redovima neprijatelja spremno dočekali atenski hopliti, a ovaj slavni general na sličan način ponovo taktički nadvladava Spartance kod Pila 425. g. pr. n. e. (Tukidid 2009: 214–215, 221–222, 241–242, 247–248). Naime, Atenjani pod Demostenovim vodstvom 425. g. pr. n. e. pristaju na otok Sfakteriju pod okriljem noći te brzim manevrom u zoru okružuju istureni spartanski tabor i napadaju strijelcima i peltastima usnule Spartance sa svih strana. Kada glavnina spartanske vojske pohita u pomoć, Atenjani svoje hoplite koriste kao zaštitu isturenih brzonogih strijelaca i peltasta, pa hopliti stoga tek prate kretnje lakih jedinica za čiju sigurnost su zaduženi, vješto izbjegavajući blisku borbu u kojoj je spartanska falanga nepobjediva (Tukidid 2009: 240–242, 246–248).¹² Iznenađni atenski napad lako oklopljenim vojnicima potvrđuje zbunjenost kod spartanskih hoplita, nenaviklih na sukob u kojem se nalaze u podređenom položaju u odnosu na

¹⁰ Ovaj manevar koristit će i drugi vojskovođe poput Agesilaja II. kod Mantineje.

¹¹ Vidi Ksenofontov detaljni opis bitke kod Leuktre 371. g. pr. n. e. u Ksenofont 2001: 214–217.

¹² Vidi i Hanson 2008: 604.

okretnog neprijatelja koji im različitim (pa i priručnim) projektilima nanosi znatne gubitke s kraće udaljenosti, no koji je ujedno nedostižan teško oklopljenim hoplitima naučenima na bliski sraz s protivnikom (Tukidid 2009: 247, 249–250). Već u ovoj fazi sukoba moguće je uočiti kako se peltasti i strijelci počinju ciljano koristiti za uništavanje najopasnijih dijelova neprijateljske vojske. Kleonovi hopliti tako zauzimaju uzvisinu u bitci kod Amfiposa 422. g. pr. n. e., što im inicijalno omogućava snažan otpor Spartancima unatoč Kleonovoj pogibiji, da bi izloženost napadima strijelaca i peltasta (zaštićenih od progona konjicom) dovela do sloma i paničnog bijega u kojem mnogi ginu (Tukidid 2009: 310–311).

U zadnjoj etapi Peloponeskog rata više ne postoji dvojba o vojnoj vrijednosti ovih jedinica, koje se uslijed taktičkog razvoja potvrđuju kao ozbiljan izazov hoplitskoj falangi. Ukoliko bi se neprijateljski hopliti odlučili na progon peltasta, njihov teški oklop bi onemogućavao uspješnu potjeru dok bi peltasti, održavajući sigurnu razdaljinu, postupno uništavali sve umornije progonitelje. Na primjeru iz 413. g. pr. n. e. vidimo da Sirakužani, postavši sigurni u pobjedu, ne žele više riskirati svoje hoplite u kakvom bliskom okršaju, nego lako oklopljene i hitre jedinice progone Atenjane te ih iscrpljuju iz daljine (Tukidid 2009: 483–484). Bitka kod Pireja 403. g. pr. n. e. otkriva tradicionalni razmještaj peltasta iza hoplita kako bi svojim kopljima iz daljine oslabili nalet neprijateljske falange, no peltasti se sada u pravilu koriste kao zasebne jedinice koje samostalno ili u suradnji s konjicom iz daljine napadaju neprijateljske snage (Ksenofont 2001: 80). Peltasti i strijelci napuštaju otvoreni sukob na ravnici kako je običaj nalagao i pribjegavaju u ranijim stoljećima možda sramotnom, no iznimno učinkovito korištenju prednosti poput iznenadnog napada ili pak korištenja teškog i neravnog terena koji bi razgrađivao koheziju nadolazeće falange. Iznimna učinkovitost peltasta kod Leheja 390. g. pr. n. e. uzrok je velikih spartanskih gubitaka, upravo iz razloga što su se spartanski hopliti, izloženi napadima s udaljenosti, odlučili na progon lakonogih peltasta da bi gubitak kohezije falange učinio raštrkane hoplite lakim metama peltastima, koji napadaju u parovima znajući da jedna strana tijela hoplita mora biti izložena (Ksenofont 2001: 141–142, 152–154; Lee 2009b: 393).

Ne čude stoga pokušaji teško oklopljenih hoplita kao glavne udarne snage da se prilagode na taktičke inovacije, i to prvenstveno odbacivanjem dijelova svoga oklopa ostavljajući katkad samo štit i kacigu. Posljedično, gubitak zaštite tijela biva kompenziran hitrinom, pa umjesto teško oklopljene i slabo pomične falange, hopliti sada imaju priliku sustići peltaste i strijelce te ih primorati na blisku borbu kojoj su znatno vičniji (Lee 2009b: 391–392). U Arkadiji 391. g. pr. n. e. Ifikrat se suprotstavlja navedenoj taktici peltasta koristeći u prvim redovima brze hoplite (mladiće) koji sustižu i ubijaju bježećeg neprijatelja (Ksenofont 2001: 130–131, 144–145). Ova taktika nije bez poteškoća, čemu ponajbolje svjedoče sukobi u Fokeji 394. odnosno u Akarnaniji 389. g. pr. n. e., u kojima neprijateljski peltasti, nakon što pretrpe gubitke od hitronogih Spartanaca, počinju napadati isključivo s uzvisine čime efektivno onemogućavaju

spartanski progon (Ksenofont 2001: 131–132, 144). Upravo iz ovog razloga, Spartanci 377. g. pr. n. e. koriste konjicu svojih saveznika radi progona tebanskih peltasta, jer im u srazu s konjicom niti dobar obrambeni položaj na uzvisini nije od pomoći (Ksenofont 2001: 94–95, 136–137, 193).¹³

Dodatno, u brojnim primjerima iz Peloponeskog rata kao dodatno obilježje izdvaja se porast važnosti konjice, koja se početno koristi u neprijateljskoj pozadini radi prekidanja opskrbe neprijateljske vojske. Primjerice, Periklo 431. g. pr. n. e. svakodnevno suprotstavlja konjicu izvidničkim (i pljačkaškim) jedinicama koje su pustošile Atiku, a ovaj element susrećemo i u kasnijim invazijama na ovaj poluotok, dok istu namjenu konjici daju Makedonci 429. i Sirakužani 414. g. pr. n. e. (Tukidid 2009: 111–113, 159, 162, 434).¹⁴ Atenska flota radi pljačke i umanjenja logističkih kapaciteta neprijatelja višekratno prevozi svoju konjicu u neprijateljsku pozadinu, dok u pohodu na Korint 425. g. pr. n. e. upravo atenska konjica presuđuje hoplitski sraz (Tukidid 2009: 114–115, 252). Sirakužani se također vješto koriste konjicom, pa će njihovi konjanici 415. spriječiti teške gubitke pješastva kojeg bjesomučno progoni neprijatelj, omogućivši im siguran povratak u pozadinu, da bi 413. g. pr. n. e. koristili konjicu za izolaciju i uništenje dijelova atenske vojske u povlačenju, što će u ubrzati predaju šest tisuća Atenjana pod Demostenom te konačno rezultirati Nikijinom predajom (Tukidid 2009: 374, 378–379, 401, 407, 474–476, 483–484).¹⁵ Potpora pješastva konjicom vodi k njihovoj pojačanoj integraciji te Ksenofont bilježi kako pojedini polisi uvježbavaju konjanike za sinkronizirano djelovanje s lako oklopljenim pješastvom (Lee 2009b: 393; Ksenofont 2001: 108, 110–111, 120–121, 127, 130, 145, 246, 269). Nakon završetka Peloponeskog rata cijeli niz događaja prve polovine 4. stoljeća pr. n. e. poput Agesilajevih napada na Perzijance kod Daskila 396. i Sarda 395. te pohoda na Akarnaniju 389, potom prikaza bitki kod Nemeje i Koroneje 394., sraza Spartanaca i Argejaca 368, kao i prikaz Epaminondine taktike kod Mantineje 362. g. pr. n. e. jasno ukazuju prisutnost svijesti kako konjica, lake i teško oklopljene jedinice mogu međudjelovanjem znatno povećati vojnu sposobnost na bojnom polju (Ksenofont 2001: 247–248, 269–270).

¹³ Vidi i Lee 2009b: 393. Herodot bilježi kako Perzijanci koriste naprednije taktičke elemente poput konjaničke zaštite povlačenja pješastva od progona, pa primjerice kod Plateje 479. g. pr. n. e. perzijska i beotska konjica svojim kopljima i strijelama sprječavaju pokolj Kserkovih trupa (poglavito strijelaca) koje Grci nakon odlučne pobjede progone. Vidi Herodot 2007: 734–735.

¹⁴ U Grčko-perzijskim ratovima Perzijanci vješto koriste konjicu za pohode u neprijateljsku pozadinu radi prekidanja opskrbe vojske, pa će Grci biti primorani pod okriljem noći poslati polovinu vojske ka Kiteronu kako bi zaštitili od Perzijanaca pomoćne grčke postrojbe zadužene za logistiku. Vidi tako Herodot 2007: 726–728.

¹⁵ Nikija je Sirakužanima ponudio otkup njihovih vojnika iz zarobljeništva, što bi bilo u skladu s grčkim običajem da se zarobljenici prvo ponude njihovom vlastitom gradu da ih izbavi iz ropstva. Ipak, ponuda je u ovom slučaju odbijena.

Grčko pomorsko ratovanje u Peloponeskom ratu i nakon njega

U antičkoj Grčkoj ratno se brodovlje koristilo u različite svrhe poput prijevoza vojnika ili važnih osoba, dostave vijesti ili odluka generalima u pohodu, osiguranja trgovačke mornarice od iznenadnih napada neprijatelja, blokade neprijateljskih luka ili važnih pomorskih pravaca, nadzor obale, naplatu tributa, carina itd. (Hirschfeld 2009b: 384). Posljedično, upotreba mornarice zauzimala je važno mjesto u ratnim naporima zaraćenih strana za vrijeme Peloponeskog rata. Ne treba pri tome zaboraviti kako je u pomorskim bitkama jedno od čestih rješenja bilo kačenje kukama za neprijateljski brod i njegovo privlačenje, da bi se potom na palubi ratovalo u svojevrsnoj imitaciji kopnene bitke. Razvojem taktičkih manevara koji omogućuju uništenje neprijateljskog broda bez veće opasnosti za vlastiti, elementi imitacije kopnenog ratovanja u vodenom mediju se odbacuju kao manje učinkoviti (Hirschfeld 2009a: 831).¹⁶ Ipak, to nipošto ne znači da u Peloponeskom ratu mornarice čak i pomorski najvještijih pomorskih polisa poput Atene, Korinta, Korkire ili Sirakuze u potpunosti napuštaju upotrebu kuka radi privlačenja neprijateljskog broda te potom sukoba dvije posade na palubama spojenih brodova. Vidljivo je to iz Tukididovih opisa pomorskih bitaka, poput bitki kod Aheje odnosno Sirakuze (obje 413. g. pr. n. e.), gdje autor zamjetno više pažnje posvećuje opisu detalja u vidu pripreme brodova za bitku, prikaza taktike jedne ili obje strane, kao i iscrpnijeg kronološkog nizanja vezanih događaja (Tukidid 2009: 450–453).

Specijalizacija brodova za rat ukazuje da oni nadržavaju svoju primarnu transportno-logističku ulogu kakvu su imali u prethodnim stoljećima. Naime, kako i sami brodovi postaju napadačka sredstva, što prate promjene u njihovoj konstrukciji poput smanjenja ukupne težine (ponajviše kroz smanjenje teretnog prostora u trupu), poboljšanja pokretljivosti i brzine, jačanja trupa troveslarke (τριήρης), a posebno uzdužne udarne grede i njezinog brončanog vrha, dolazi do razvoja taktičkih elemenata zasnovanih na probouju (περίπλους i διέκπλους), koji iziskuju znatnu sinkronizaciju posade, a time i njezinu uvježbanost (Hirschfeld 2008: 608–610, 612–613).¹⁷ Brojnost flote iskazivala se razmještajem brodovlja u što dužu udarnu liniju (ponekad ojačanu rezervnom linijom), što je donekle bilo moguće kompenzirati brzinom, čime bi se onemogućio napad s boka, odnosno kako bi se okruživanjem iskoristila ranjivost neprijateljske flote (περίπλους). Kohezija flote bila je od presudne važnosti, jer bi, primjerice, spretni Atenjani koristili prevelik razmak u liniji neprijateljskih brodova, često im u prolasku lomeći vesla odnosno napadajući im nakon prolaska krmu ili

¹⁶ Neki elementi poput uspostavljanja kontrole nad mjestom sukoba kao nužnog uvjeta pri određivanju pobjednika su logično i dalje prisutni.

¹⁷ Autorica navodi karakterističan sastav brodske posade u vrijeme Peloponeskog rata, koju bi uz 170 veslača činilo samo desetak hoplita, četiri strijelca i 16 mornara. Vidi i Hale 2009: 304–305.

bok (διέκπλους) (Hirschfeld 2009b: 386). Ksenofont pruža dobar prikaz pomorskih manevara u opisu bitke kod otočja Arginusa 406. g. pr. n. e., kada se Spartanci, iako malobrojniji, suprotstavljaju atenskoj floti u jednoj liniji, pogrešno vjerujući da će loše stanje atenskih brodova prevagnuti te im donijeti pobjedu (Ksenofont 2001: 49–50).¹⁸ Ova zgoda ujedno potvrđuje da su spartanski mornari vještinom nadmašili atenske, što je djelomično posljedica i novog spartanskog zapovjednog ustroja na čijem je čelu mornarički ekvivalent stratega (ναύαρχος, sada kao jednogodišnja služba, bez mogućnosti reizbora), kojem asistira pobočnik (ἐπιστολεύς) (Hirschfeld 2009b: 390).

Nepredvidivost utjecaja vanjskih čimbenika poput vjetrova, morskih struja, grebena i sl., otežavala je izvedbu ionako zahtjevnih taktičkih manevara, bilo u napadačke ili obrambene svrhe, pa ne čudi da su se starogrčki admirali često služili varkama kako bi osigurali pobjedu u sukobu. Primjerice, Konon se služi taktičkom varkom kod Lezba 406. g. kako bi dojavio Ateni da mu je flota blokirana s kopna i mora, dok se kod Egospotama Lisandar oslanja na taktičku slabost atenske flote, kao i očekivanje protivnika da će im se Spartanci suprotstaviti na moru; nakon što četiri dana isplovi postavljajući se pred neprijatelja, Lisandar bi se povlačio pred nadolazećom mornaricom protivnika, da bi petog dana iskoristio ovu varku te hineći povlačenje odlučno porazio Atenjane (Ksenofont 2001: 60–62).¹⁹ Kao i u kopnenom ratovanju, admirali promišljaju strateški, pa je osvajanje Plemirija poduzeto kako bi se atenska flota lišila zaliha, dok se Sirakužani 413. g. pr. n. e. povlače iz bitke ostavljajući atensku mornaricu u uvjerenju da je izvojevala pobjedu, samo da bi potom napali iznenađene Atenjane koji su se u smiraj dana povukli na kopno (Tukidid 2009: 443–444, 454–455). Uostalom, kako su pomorske bitke završavale najkasnije u sumrak, noćni napad ili uzmak pod okriljem noći često je bio sastavni dio ratnih napora. Ksenofont opisuje povlačenje atenske flote u luku kod Eginje 388. g. pr. n. e., koju Spartanci predvođeni Gorgopom nećujno prate, a potom i napadaju u sasvim iznimnom opisu noćne bitke suprotstavljenih strana (Ksenofont 2001: 160–161).²⁰ Teletija 387. g. pr. n. e. napada Pirej u zoru, pretpostavljajući da će brojni Atenjani koji služe na brodovima noćiti u svojim domovima, pa Spartanci ne samo da uništavaju usidrene troveslarke, nego plijene i dio trgovačkih brodova s njihovim teretom (Ksenofont 2001: 163). Kako se flota prije bitke uobičajeno sidrila i utvrđivala bazu na obali, gdje bi se istovarilo sav nepotrebnii teret radi povećanja plovnosti, a time i vojne učinkovitosti troveslarke, nalazimo i primjere napada na ovakve baze neprijatelja. Atenski general Konon kod Egospotama pustoši tabor spartanske mornarice zaplijenivši i ostavljene jarbole,

¹⁸ Iako malobrojniji, Spartanci su ujedno smatrali povlačenje nečasnim. Vidi i Hale 2009: 227.

¹⁹ Konon koristi dvije najbrže posade, pa nakon što jedna odvuče neprijatelja na otvoreno more, druga se troveslarke probije preko Helesponta do Atene.

²⁰ Noć neuspješno pokušava iskoristiti i Kalikratida 406. g. pr. n. e. pored Lezba, no olujno vrijeme je spriječilo isplavlivanje. Vidi i Ksenofont 2001: 30–31, 49.

što će posljedično omogućiti progon atenske flote (Ksenofont 2001: 62).²¹ Pri tome, pomorske blokade neprijateljskih luka su česte, što nam dobro ilustrira Lisandrova blokada Pireja 405. g. pr. n. e. (Ksenofont 2001: 64).

Dugotrajnost Peloponeskog rata dovodi do nestašice ljudstva koje služi u mornarici, pa se tako sve više oslanja na siromašnije slojeve (slobodne ljude), kao i na robove te meteke, a potom se sve više i plaćenici koriste kao veslači. Ksenofont u više navrata ukazuje na goleme troškove i probleme u financiranju flote s kojim se susreću admirali poput Lisandra 405. ili Konona 393. g. pr. n. e., dok je Teletutija 387. g. pr. n. e. prinuđen prodati ratni plijen i tako namaknuti sredstva potrebna za isplatu posada njegovog brodovlja (Ksenofont 2001: 59–60, 150–152, 163–164). Kod Atenjana su najbogatiji građani birani za trijerarhe (τριηραρχος, služba je trajala jednu godinu) te su bili dužni voditi brigu o svojim posadama uključujući i uvježbanost posade i opremljenost plovila kojima su zapovijedali. Primjerice, u očekivanju predstojeće bitke Ifikrat 372. g. pr. n. e. minimalno koristi jedra uvježbavajući tako svoje veslače, dok nagradama i kaznama poboljšava hitrinu sidrenja flote odnosno isplavlivanja na znak (Ksenofont 2001: 206–207). Naime, iako je Atena još od Tezejevih vremena kroz obvezu naukrarije osiguravala brod i posadu, kao i plaću za tu posadu, bogati su građani kao trijerarsi bili zaduženi za novačenje posade i sve ostale troškove, tj. privatnim se sredstvima osiguravala vješta posada te posebno kormilar (κυβερνήτης) (Hirschfeld 2009b: 390).²² Admirali poput Alkibijada oslanjaju se na iskustvo i znanje svojih kormilara u ratnim pothvatima, pa će kormilar Antioh kojem Alkibijad povjerava dio flote u svojoj odsutnosti, postupiti suprotno njegovoj zapovijedi te se kod Notija 406. g. pr. n. e. upustiti u zlosretni okršaj sa Spartancima (Ksenofont 2001: 44).²³ Kalikratida pak kod Arginuskih otoka odbija sugestiju svog kormilara Hermona, koji zabrinut brojnošću atenske flote predlaže taktički uzmak, ističući da je povlačenje za Spartance nečasno (Ksenofont 2001: 49–50). Navedena racionalizacija u očitoj je opreci s mišljenjem atenskog admirala Friniha koji nešto ranije izjavljuje kako se „nikad ne bi osramotio poduzimajući kakav nerazumni rizik. Povlačenje nije sramotno za atensku flotu... jer je poraz puno sramotniji” s obzirom da izlaže samu Atenu sramoti i opasnosti (Ksenofont 2001: 49–50).²⁴

Brutalizacija ratovanja primjetna je i u opisima pomorskih bitki, pa tako krvožedni Korinćani kod Korkire 433. g. pr. n. e. bez zazora ubijaju Atenjane (i Korinćane koje greškom svrstavaju u neprijateljske snage) iako ovi bespomoćno plutaju u moru, da

²¹ Jarboli bi se uobičajeno skidali prije bitke, kako bi troveslarka pogonjena veslima dobila na brzini i pokretljivosti.

²² Vidi i Kurtović 2005: 80–81.

²³ Poraz će Alkibijada koštati zapovjedništva jer će Atenjani izabrati nove stratege.

²⁴ Vidi i komentar I.6.32c u Xenophon 2009: 31. te Tukidid 2009: 523.

bi ih tek dolazak nove atenske flote natjerao na povlačenje, a slično postupaju i sami Atenjani pod Formijevim zapovjedništvom kod Naupakta 429. g. pr. n. e. (Tukidid 2009: 41, 152). Ksenofont navodi kako se praksa Atenjana u vidu odsijecanja desne šake svakom zarobljenom neprijateljskom veslaču, kao i sumarno pogubljenje zarobljenih korintskih i andrijskih mornara bacanjem u more smatralo među Grcima ne samo povredom uobičajenog postupanja u ratu, nego i nečasnim te nepravednim postupanjem.²⁵ Nakon ratnog poraza Atene opis suđenja odgovornim atenskim zapovjednicima jasno ukazuje za što se kažnjavaju: „...konačno je odlučeno usmrtili sve zarobljene Atenjane, s iznimkom Adimanta s obzirom da je on bio jedini čovjek u atenskoj skupštini koji se usprotivio odluci o odsijecanju ruku zarobljenika.” (Ksenofont 2001: 63).²⁶

Javne financije grčkih polisa

Opisane strukturne promjene dio su šireg procesa kojeg uzrokuje dugotrajnost i sve veća brutalnost Peloponeskog rata, pa se mijenjaju i obrasci postupanja grčkog kopnenog ratovanja u odnosu na običaje ranijih vremena. Svjestan je toga i Tukidid, koji odbacivanje ratničkih vrijednosti proteklih stoljeća zaokružuje krajnje pragmatičnom opaskom kako „rat nije stvar hrabrosti koliko novca”, jer novac, a ne hrabrost odlučuje ratove (Tukidid 2009: 59).²⁷ Utjecaj rata na uobičajene načine financiranja grčkih gradova višeslojan je, pa dok je sukob zaraćenih polisa taktički počivao na jednoj ili više odlučujućih bitki, strateška misao pobjedu u ratu podupire pustošenjem zemlje neprijatelja i time uskratom resursa koji su na raspolaganju neprijatelju. Nedostatak hrane, spaljena sela i kuće, ubrzo bi počeli nagrizati moral vojnika i stanovništva te njihovu želju za nastavkom sukoba.²⁸ U prvoj fazi rata (tzv. Arhidamovom ratu), ratni plan Sparte počiva na gospodarskom pustošenju Atike, tj. želi se uništenim usjevima i selima, manjkom hrane i gradom prenapučenim izbjeglicama isprovocirati Atenjane na otvoreni sraz dviju vojski (Tukidid 2009: 102–103; Fox 2008: 131).

Unatoč očitim teškoćama u pribavljanju i dopremanju žitarica trgovinom, što

²⁵ Očito, kažnjavanje nije jedina svrha, već se nastojalo osakaćenog, ali ipak pošteđenog protivnika, onesposobiti u kakvom budućem sudjelovanju u ratu, onemogućavanjem držanja koplja, mača ili vesla. Vidi Ksenofont 2001: 61–62; Gillespie 2011: 110.

²⁶ Usporedi s prijevodom u Xenophon 2009: 47. Adimantova pošteta od strane neprijatelja dovest će do optužbe za izdaju po njegovom povratku u Atenu, koju pokreće Konon.

²⁷ Tukidid svoju tvrdnju zasniva na Periklovoj strategiji kojom Atena odbija običajno prihvaćeni sraz dvije zaraćene strane, ispravno pretpostavljajući da hrabrosti i ratnoj vještini Spartanaca Atena ne može parirati. Periklo je uvjeren kako će dugoročni nedostatak sredstava i atenska vještina na moru u konačnici odlučiti rat. Vidi detaljnije Tukidid 2009: 93–95.

²⁸ Navedene mjere imale su za cilj prisiliti neprijatelja na predaju i popuštanje zahtjevima druge strane, čemu svjedoče postupci Kerkirana, Atenjana i Spartanaca. Tukidid 2009: 31, 48, 49, 108–111, 115, 123, 128–129; Ksenofont 2001: 35, 36, 45, 60, 64.

znatno ometa ratne napore Atene, učinak na njezino gospodarstvo upitan je. Iako u više navrata predvodi Peloponežane u pljački Atike, spartanski kralj Arhidam svjestan je kako navedeno ponašanje otežava ratnu pobjedu jer je neprijatelj primoran na očajničke mjere (Tukidid 2009: 59, 108–111, 123). Kako se i većina peloponeske vojske (kao i vojske ostalih grčkih gradova) primarno bavila poljoprivredom, potreba obrađivanja zemlje priječila je dugotrajnija izbivanja, jer bi u protivnom i njihove vlastite obitelji bile dovedene na rub gladi. Spartanske upade stoga treba okarakterizirati kao kratkotrajne, pa iako uslijed Periklove obrambene strategije ne odnose ljudske žrtve na neprijateljskoj strani, upadi donose sustavno paljenje i uništavanje kuća i sela na Atici. Pustoše se tako polja, vinogradi i maslinici čije uništenje zahtijeva popriličan trud i vrijeme, pa iako je nesporno da u ratnim prilikama atička poljoprivreda pati, možemo zaključiti da spartanski pohodi nisu prouzročili njezin sveukupni slom (Neal 1994: 9). U navedenim okolnostima prihodi ipak osjetno padaju, tim više što uz poljoprivredu posustaje i vađenje srebra iz rudnika Laurija, čime se znatno otežava atenski položaj uslijed važnosti ovog prihoda (Neal 1994: 3).

Svakako, smanjenje poljoprivredne proizvodnje dovodi Atenjane u nezavidan položaj, jer ne samo da oni nisu recipročno ozbiljnije ugrozili peloponesku poljoprivredu, nego će izostanak atenskih građana uslijed ratnih operacija izvan Atene onemogućiti propisno obrađivanje njihovih zemljišnih posjeda u sezoni poljoprivrednih radova. Svijest o važnosti gospodarskog pustošenja ratnog neprijatelja prepoznaju i Atenjani, koji se odlučuju napasti Siciliju uviđajući važnost ovog otoka u opskrbi Sparte i njezinih saveznika žitom. Ipak, upitno je možemo li uništavanje neprijateljskih resursa u opisima pustošenja neprijateljske zemlje svoditi samo na paljenje usjeva i rasadnika, jer su zaraćene strane na ovaj način obnavljale odnosno pribavljale vlastite resurse. Drugim riječima, ukoliko opisi ukazuju na izglednu kombinaciju navedenih ciljeva, jesu li bili jednakovrijedni ili je jedan od njih imao prioritet nad drugim u ratovanju?

Važnost trgovine očito utječe na odluku Atene da stupi u rat, tj. da uputi vojnu pomoć Kerkiri kako bi se očuvao ovaj grad povoljno smješten „na putu prema Italiji i Siciliji”, ali i na njezinu suparnicu Spartu koja saveznicima zapovijeda da „Atenjane puštaju u luku samo s jednom lađom” (Tukidid 2009: 39, 101). Upravo će iznimni značaj trgovine ponukati Atenu na jačanje svoje prisutnosti i utjecaja u Korintskom zaljevu u svrhu nadzora trgovine između Helade i Italije (tj. Sicilije), što će je posljedično i suprotstaviti Korintu, najvažnijem spartanskom savezniku (McNall Burns – Lee Ralph 1955: 189). Trgovina će znatno patiti u ratu, pa već u prvoj njegovoj etapi Spartanci ne samo da napadaju sve atenske trgovačke lađe i lađe njihovih saveznika, nego slično postupaju i prema brodovima neutralnih država koji plove oko Peloponeza (McNall Burns – Lee Ralph 1955: 189; Tukidid 2009: 136).²⁹ Posljedice rata ubrzo će se očitovati u smanjenju trgovačke aktivnosti jer osim napada neprijatelja na moru,

²⁹ Neutralnost nije polučila bitan učinak u ratu, pa već na početku rata Spartanci ubijaju ne samo atenske i njima savezne trgovce nego čak i građane polisa koji su u tom trenutku neutralni u sukobu. Uostalom, Atenjani su pobili svu mušku populaciju Mela, a svu djecu i žene odveli u roblje iz jednog jedinog razloga, jer nisu željeli napustiti svoju neutralnost u ratu.

bezvlašće i slabija vojna prisutnost na važnim trgovačkim rutama doprinose porastu piratstva te općenito nesigurnosti plovidbe. Kako su u predratno vrijeme uz rudnike znatan prihod donosili i sudovi, nesigurnost plovidbe dovodi do sve manjeg broja slučajeva pred atenskim sudom kao svojevrsnim „međunarodnim” sudištem, pa se tako gube prihodi u vidu sudskih pristojbi (Tukidid 2009: 45). Sparta, kao atenska suprotnost u mnogim obilježjima, novčano je slaba, tj. novca nema niti država niti njezini građani, čega je svjestan i kralj Arhidam, koji će tako ustvrditi da rat najviše ovisi o novčanim sredstvima, a tek podredno o „oružju”, pa stoga zaziva stranu pomoć, i novčanu i pomorsku (Tukidid 2009: 58–59).³⁰ Atena je upoznata sa spartanskim poteškoćama, poglavito s njezinom ekonomskom slabošću, što navodi Perikla da pronicljivo primijeti kako se novci ne mogu (pogotovo u kratkom vremenu) lako prikupiti, dok ratne prilike pak zahtijevaju ogromne izdatke koji ne trpe bilo kakvu odgodu (Tukidid 2009: 93).

Atena će početno javna dobra i usluge financirati pomoću osobne službe, pa podredno i novčanih davanja, no nakon poraza u Peloponeskom ratu ovaj se polis sve više priklanja novčanom financiranju javnih usluga, zbog čega posljedično raste prikrivanje stvarnog bogatstva imućnih Atenjana i porezna evazija (Bejaković – Čulo 2017: 27–28, 30).³¹ Grčki porezni sustav možemo smatrati progresivnim jer iako su nominalno svi atenski građani bili opterećeni porezom, u praksi se nisu oporezivali oni s imovinom manjom od 2.000 drahmi, pa su najveći teret snosili bogati zemljoposjednici Atike, dok su meteci, iako nisu uživali zemlju, pridonosili šestinom od ukupno prikupljenog poreza.³² Dio se financijskog tereta kroz liturgije prenosio na bogate građane koji su, unatoč nepostojanju formalne pravne obaveze ili, jasnije, prisile javnog poretka pa time niti poreza u današnjem značenju, bili primorani svojom moralnom i građanskom dužnosti dobrovoljno doprinostiti zajednici.³³ Atena nije imala mnogo iznimno bogatih građana, no oni su izrazito cijenili svoj polis te je mogućnost služenja državi svojim bogatstvom smatrana iznimnom čašću, pri čemu su od obveze liturgije bili oslobođeni oni bogati Atenjani koji su u toj godini služili izvan Atene ili kao arhonti (McCannon 2017: 412).³⁴ Ne treba zanemariti niti osjećaj prestiža koji su tako stjecali, tim više što je u atenskom društvu bio prisutan i osjećaj

³⁰ Uostalom, Sparta nije niti kovala vlastiti novac. Vidi Fox 2008: 132.

³¹ Imovina se dijelila na vidljivu i nevidljivu, ovisno je li ju bilo moguće povezati s vlasnikom i oporezivati.

³² Iznos poreza bio bi unaprijed određen u skupštini da bi se pokrio određeni trošak. Neal 1994: 38–41, 50–51.

³³ Levi uočava kako su bogati slojevi prihvaćali ovaj vid redistribucije bogatstva čak i ukoliko bi porezna evazija bila racionalna odluka, pod uvjetom da su i drugi svojim bogatstvom sudjelovali u podmirenju potrebnih troškova te da su se sredstva po njihovom sudu racionalno trošila. Kako se već krajem rata ovi uvjeti sve manje poštuju, dolazi do snažnog porasta porezne evazije, čemu će svjedočiti i brojne parnice u 4. stoljeću pr. n. e. Levi prema Lyttkens 2010: 519, a o razlozima porasta evazije vidi detaljnije na 522–523.

³⁴ Postojala je mogućnost dobrovoljnog preuzimanja ove obveze, pa autor navodi nešto kasniji čuveni primjer oratora Demostena koji svoju političku karijeru započinje na ovaj način 349. g. pr. n. e.

javnog prijezira prema bogatom pojedincu koji bi izbjegavao dijelom svog bogatstva doprinijeti zajednici (Bejaković – Čulo 2017: 28). Također, likurg koji je izvršio svoju obvezu u pogledu festivalske liturgije bio je izuzet iduće godine, a trijarh iduće dvije godine od ponovnog imenovanja liturgom, pri čemu je imenovani pojedinac mogao u postupku (σκέψις) dokazivati svoje izuzeće (Bejaković – Čulo 2017: 30; Erent-Sunko 2019: 108–110). Kao sredstvo suzbijanja porezne evazije, postojao je prigovor (ἀντίδοσις) kojim bi svaki Atenjanin pozvan na podnošenje liturgijskog troška mogao za ovu čast predložiti svog sugrađanina, ukoliko ga je smatrao bogatijim i stoga prikladnijim od sebe (iako se nije nalazio na listi najbogatijih), no tuženik je spor mogao izbjeći ukoliko bi pristao zamijeniti svoje bogatstvo za bogatstvo tužitelja, o čemu je u konačnici mogao odlučivati sud (δικασίᾳ) (McNall Burns – Lee Ralph 1955: 209; Lyttkens 2010: 522; McCannon 2017: 411–413).³⁵

Liturgijama (λειτουργία) kao vrstom poreznog opterećenja financirali su se razni oblici javnih svečanosti, zborova, održavanja javnih građevina poput gimnazija, javni objedi, slavlja te za ovaj rad najbitnije – mornarica (Fox 2008: 109). Oko 1200 najbogatijih Atenjana bilo je određeno za obvezu trijerarhije, tj. izgradnje, održavanja i opremanja ratnog broda i plaćanja njegove posade, a koju su bili dužni obavljati „jednom u tri godine” (Erent-Sunko 2007: 150). Broj troveslarki se određivao godišnje unaprijed, pa prema uvriježenom mišljenju Atena 431. g. pr. n. e. gradi i oprema petnaest troveslarki godišnje (Bejaković – Čulo 2017: 28–30).³⁶ Mornarica čija snaga počiva na trijerama znatno povećava izdatke za održavanje takve flote, pa troškove izgradnje i održavanja ratnih brodova, kao i plaćanje njihove posade preuzima posebna državna riznica, no ne samo da bi zapovjednik ove brodice (τρίηραρχος) kao porezni obveznik snosio ove troškove, nego je često i vlastitim sredstvima okupljao najbolju posadu za svoj brod (Lyttkens 2010: 511). Trijerarhija (τρίηραρχία) se razvija sredinom 5. stoljeća pr. n. e. prvenstveno kao vojni institut, koji će se mijenjati tijekom Peloponeskog rata uslijed velikih izdataka bogatih Atenjana, i to povećanjem broja trijerarha. Dok izvorno jedan trijerarh brine o jednoj lađi, u ratu postaje sve učestalije da više njih zajedno dijele troškove, olakšavajući time cijeli proces jer je trošak iznosio između 40 i 60 mina. Preuzimanje ovog tereta trijerarhe bi posljedično oslobodilo ostalih liturgija, pa iako bi ovaj institut državi olakšavao pokrivanje troškova izgradnje i opremanja lađa, njegova vojna korisnost bila je znatno ograničena jer je njime poticana i nemarnost, kašnjenje te neujednačena spremnost atenske vojne flote (Tukidid 2009: 383; Neal 1994: 33–35, 37). Nakon 411. g. pr. n. e. vidimo da se 1200 najbogatijih Atenjana izrijekom izdvaja kako bi podnijeli

³⁵ Ukoliko bi tuženik pristao na razmjenu, obje strane su davale prisegu da neće skrivati imovinu da bi potom u roku tri dana dostavile popis svoje cjelokupne imovine (uključujući i obveze) koju je druga strana mogla provjeriti nakon čega bi se pristupilo razmjeni. Vidi detaljnije u Erent-Sunko 2019: 111–112.

³⁶ Prema sačuvanim podacima, od 492 izvještaja o trijerarhijama, u njih 110 propitivala se prikladnost trijerarha u postupku *antidosis*.

financijski teret trijerarhija, no ova zgoda ukazuje na promjene koje će ubrzo uslijediti (McCannon 2017: 411). Naime, nakon završetka rata dolazi do uspostave sustava poreznih konzorcija, pa Perijandar 358. g. pr. n. e. najbogatije Atenjane razvrstava u konzorcije (συμμορία), pri čemu se tako svake godine potrebni trošak dijeli na simorije, a unutar njih između članova pojedine simorije, no ne više prema kriteriju njihovog ukupnog bogatstva nego prema kriteriju godišnjeg prihoda pojedinca u minuloj godini (Bejaković – Čulo 2017: 28–29; Erent-Sunko 2019: 106). Proces redistribucije bogatstva u Ateni počivao je na pristanku imućnih Atenjana, svjesnih kako bi imovinski i politički trošak potencijalnog građanskog rata znatno prelazio trošak redistribucije, koja je uostalom počivala na prešutnom kompromisu da zadiranje u imovinu bogatih neće biti pretjerano, tj. nerazumno (Lyttkens 2010: 507, 510, 513).³⁷

Unutrašnji prihodi i financiranje rata

U razdoblju prije Perzijskih ratova vojskovođa je bio zadužen za zbrinjavanje i opskrbu svoje vojske životnim namirnicama te upravo u ovom običaju treba tražiti razlog zašto se naknada (plaća) za vojnu službu javlja prvotno u mornarici, i to tek 480. g. pr. n. e., kada iznosi dva obola dnevno, dok se slična naknada za pješništvo javlja još kasnije. Potrebno je pri tome razlikovati dvije vrste ratne plaće: plaću u užem smislu riječi i naknadu obroka ili pak sami obroke uaturi, pri čemu je plaću mornara pratila denominacija zbog pojave kovanica niže vrijednosti.³⁸ Uobičajena plaća pješništva i mornara u vrijeme Peloponeskog rata iznositi će pak tri atička obola, uz iznimku pojedinih vojnih pohoda u kojima su vojnici zbog teških uvjeta dobivali i više iznose (Tukidid 2009: 513). Uz opsadu Potideje, najpoznatiji takav primjer pohod je na Siciliju, u kojem Atena svoje mornare plaća drahmu dnevno po glavi (Pritchett 1971: 15–17).³⁹ Suprotno, spartanski zapovjednik mornarice Kalikratida svoje mornare 406. g. pr. n. e. plaća pet drahmi po glavi, ujedno im dopustivši zadržavanje imetka stečenog pri osvajanju neprijateljskih gradova poput Metimne (Ksenofont 2001: 47).⁴⁰ Ipak, vjerodostojnost navedenog iznosa upitna je zbog očite nerazmjernosti, pa iako ga Ksenofont naziva plaćom, vjerojatnije njime označava ukupan iznos neisplaćenih plaća ili pak više plaća danih unaprijed.

Pri tome treba imati na umu da je za razliku od današnjice, u antičkoj Grčkoj vojna

³⁷ Pridržavajući politička prava, imućni Atenjani ih postupno dijele sa srednjim slojem, čije jačanje ne samo da ukazuje na gospodarski razvoj polisa nego, još bitnije, umanjuje društvenu širinu potrebnu za radikalne izmjene društvenog uređenja potaknute nezadovoljstvom najsiromašnijih.

³⁸ Smatra se da je sam Periklo uveo naknadu za kopnene snage, a od iznosa plaće se izuzimao trošak oklopa, i to prsnog koji je koštao tisuću drahmi, dok je kaciga koštala stotinu. Vidi Pritchett 1971: 3, 10–14, 23.

³⁹ Vidi i Tukidid 2009: 383.

⁴⁰ Već nakon propalog pohoda na Siciliju, u kojem njezini najsposobniji mornari i najbolji brodovi nestaju, Atena ima problema s novačenjem plaćenika, pa u tu svrhu pristupanje u peloponesku mornaricu proglašava izdajom. Vidi i Neal 1994: 14.

služba predstavljala obvezu svakog građanina polisa koja je pri tome korespondirala njegovom društvenom statusu. Spartanci su tako neovisno o svome ekonomskom statusu bili dužni obavljati vojne obveze te su svi prolazili istovjetnu obuku od sedme do šezdesete godine života, pri čemu mlađi od osamnaest godina u pravilu nisu aktivno sudjelovali (Gillespie 2011: 15). Sparta usvaja hoplitsko ratovanje između 680. i 660. g. pr. n. e., pri čemu udarnu silu čini kraljevska straža sastavljena od tristo najboljih, dok su dostojnost ove jedinice ostali punoljetni Spartanci svake godine imali pravo iskušati (Fox 2008: 61, 64). Suprotno, u demokratskim polisima poput Atene društveni status mogao je biti izražen i kroz imovinski cenzus te tako odrediti kojem razredu građani pripadaju, tj. kojim oružjem i vojnom opremom moraju biti o vlastitom trošku opremljeni u ratu. Atena obveznu vojnu službu u trajanju dvije godine uvodi 501. g. pr. n. e. za sve muškarce starije od 18 godina, pri čemu su u slučaju rata vojni obveznici svi Atenjani starosti do pedeset godina.⁴¹ Kako su građani sami dužni snositi troškove nabavke i održavanja vojne opreme, dva najbogatija razreda, πεντακοσιομέδωνοι i ἵππεῖς, služe kao konjanici, ζευγῖται služe kao hopliti, dok su najsiromašniji θῆτες korišteni kao lako (pomoćno) pješništvo te mornari i veslači na ratnim brodovima (Kurtović 2005: 90, 97).⁴² Dakle, većina veslača slobodni su ljudi, a manjim dijelom i strani plaćenici; na brodovima vesla i do 150 mornara, uglavnom najsiromašnijih građana koji si nisu mogli priuštiti opremanje skupocjenom ratnom opremom (Erent-Sunko 2007: 149; Fox 2008: 115).⁴³ Tijekom Peloponeskih ratova atenski vojskovođe određuju deset popisa (κατάλογοι) na kojima se poimenično navode građani sposobni za vojnu službu (Gillespie 2011: 15). Zapovjednik konjice (ἵππαρχος) dužan je odabrati konjanike koji potom pred Vijećem, baš kao i u postupku biranja državnih službenika, prolaze postupak dokimazije (δοκιμασία) koji je pak u ovom slučaju uključivao i „pregled konja te vojne opreme”.⁴⁴ Zbog nevelikog broja konja te krškog i brdovitog kraja kao nepogodnog za konjaničke juriše te mnoštva otoka na kojima se ratovalo, konjanici se koriste kao pomoćne postrojbe.⁴⁵ Ipak, već Periklo uspijeva prepoznati vrijednost konjice za ratovanje na atičkim ravninama pa

⁴¹ Atenjani 501. god. pr. n. e. prihvaćaju prijedlog Miltijada kao predstavnika zemljovlasničke aristokracije nasuprot prijedloga Temistokla, pa se atenska vojna moć zasniva na jačanju kopnene vojske. Navedeni odabir donijet će Ateni pobjedu kod Maratona, no Atenjani kasnije pristaju uz Temistokla i njegovu viziju morskih zidina koja će ih služiti cijelo 5. st. pr. n. e. Vidi Erent-Sunko 2007: 47.

⁴² Stranci također imaju obvezu služenja u vojsci pa tako služe kao hopliti ili na ratnim brodovima.

⁴³ Tukidid tako navodi da je na početku rata pomorska snaga Atene počivala na tri stotine troveslarki te dodatnih stotinu koje su držane u pričuvu radi zaštite atenske luke Pirej. Vidi Tukidid 2009: 21, 106.

⁴⁴ Dokimazija je javni postupak u kojem se ispitala prikladnost kandidata za javnu funkciju. Detaljnije u Kurtović 2005: 102; Erent-Sunko 2007: 150.

⁴⁵ Iako se konjica u antici općenito manje koristi i sami konji su lošije uvježbavani nego u srednjem vijeku, Grčka ipak ima posebno zaostalu konjaničku ulogu pa stoga ne čudi što u Peloponeskim ratovima stremen ne nalazimo u opremi ratnog konja. Fox 2008: 134.

šesterostruko povećava broj konjanika kako bi brzo mogli otjerati spartanske uljeze.⁴⁶

Baš kao i u ranijim razdobljima, svaki vojnik-pojedinac je uz vojnu opremu bio dužan osigurati i potrebne zalihe (namirnice) s kojima je mogao preživjeti određeni broj dana, najčešće između jednog i pet dana, odnosno pokriti troškove početnih zaliha (Pritchett 1971: 32–33). Korinćani tako uzimaju hrane za tri dana u sukobu s Kerkirom, dok Demosten od svojih vojnika zahtijeva da ponesu hrane za pet dana (Tukidid 2009: 40, 457). U vrijeme službe, vojnici bi sami pribavljali životne namirnice na što bi trošili dobivene iznose, koji su se pak isplaćivali naknadno, iako je moguće pronaći nekoliko iznimnih primjera suprotne prakse (Pritchett 1971: 24, 26). Dok je u ranijem razdoblju država osiguravala namirnice u naturi kako bi logistički poduprla vojni pothvat, uvođenjem plaća vojnicima ova praksa se napušta, no zadržava se (kao i u ranijim razdobljima) pljačkanje neprijateljeve zemlje kao vid dodatne opskrbe (Pritchett 1971: 34–36). Pri tome, namirnice su se osiguravale na četiri načina: prvotno logističkim transportom u vidu kola koja su u pratnji vojske vukli volovi, opskrbom iz domovine, kupovanjem u gradovima kroz koje vojska prolazi, kao i savezničkim opskrbljivanjem (Pritchett 1971: 41). Nije bilo neuobičajeno da se vojnici prehranjuju radeći kao najamnici u poljima ili skupljanjem sezonskih plodova. Spartanci će tako, ostavši u zimskom razdoblju bez hrane za vrijeme jednog pothvata, zavjerom pokušati zauzeti grad Hij. Zapovjednik Eteonik velikom će mukom osujetiti namjeru svojih vojnika tako što će privoljeti stanovnike na plaćanje danka kako bi isplatio gladne Spartance (Ksenofont 2001: 58–59).

Izvanredni prihodi – eisfora, proeisfora, epidoseja i diobolija

Osiromašenje i ekonomska kriza kao posljedice dugotrajnosti rata povećavale su mogućnost neodgodivih državnih izdataka koji se ne mogu podmiriti raspoloživim sredstvima. Novčane zalihe Atenjani počinju stvarati tek za Temistokla, pa dok se u ranijem vremenu eventualni višak dijelio među građanima Atene, Temistoklo uvjerava svoje sugrađane da višak pribroje blagu božice Atene, a ne izravno državi. U grčkom svijetu darivanje hramova imalo je dugu tradiciju, jer se od najranijeg doba desetina ratnog plijena posvećivala bogovima, i to u glavnom svetištu pobjedničkog polisa, poput Ateninog hrama na Atenskoj akropoli, ili u svehelenskim svetištima poput Delfa i Olimpije (Neal 1994: 29). Uostalom, darivanjem dijela ratnog plijena najčešće je i financirana izgradnja većine hramova te drugih sakralnih građevina (Pritchett 1971: 93, 95, 96, 100). Ipak, polisima je ostavljena mogućnost da navedena sredstva pozajme, tj. iako su zavjetni darovi iz helenskih hramova smatrani svetima, ipak su se mogli

⁴⁶ Zanimljivo je da se u atenskoj službi spominju i konjanici-strijelci, neobični za antičko grčko ratovanje, no već tada uobičajeni kod nomadskih naroda Crnoga mora, poput Grcima poznatih Skita, a tijekom kasnijih razdoblja i u perzijskim dinastijama (Parti i Sasanidi), kao i nomadskih naroda kasne antike i srednjeg vijeka poput Huna, Turaka ili Mongola. Vidi Fox 2008: 125.

monetizirati u iznimnim okolnostima. Ukoliko bi se grad nalazio u velikoj pogibelji, bilo je dopušteno uzeti ih te iskoristiti za dobrobit zajednice kako bi se otklonila opasnost (Tukidid 2009: 79, 105).⁴⁷ Ovaj vid financiranja bit će najvažniji atenski izvanredni priljev novca do 426. g. pr. n. e. (približno 4.000 talenata je pozajmljeno do ove godine).⁴⁸ Iako se Atena ne libi na spomenuti način koristiti blagom iz svojih svetišta, ne samo da je bila iznimno revna u vraćanju ovih zajmova, nego se ujedno pazilo da u Akropoli uvijek bude barem 1.000 talenata, koji imaju funkciju financijske rezerve iskoristive u krajnjoj nuždi (Tukidid 2009: 105, 111). Slično postupaju i drugi Grci, pa tako Korinćani sredstva potrebna za financiranje rata pronalaze u vlastitom novcu i zajmu, kojeg planiraju uzeti iz svetišta u Delfima i Olimpiji (Tukidid 2009: 79).

Atena u nuždi pribjegava izvanrednom i izravnom porezu na akumulirani kapital – eisfori (εἰσφορά), no kako se u praksi ovo „oporezivanje” svodilo na puko oduzimanje raspoloživog kapitala građana, njegova je progresivnost upitna (Neal 1994: 38–41, 50–51; Tukidid 2009: 171).⁴⁹ Iznimnost ovog prihoda vidljiva je u njegovom obveznom izglasavanju u skupštini, na temelju prethodno zaprimljenog prijedloga (Erent-Sunko 2007: 152).⁵⁰ Pri tome, sama priroda eisfore donekle je sporna u ekonomskoj povijesti, jer ona za Kagana predstavlja oblik poreza, dok ju Erent-Sunko ubraja u doprinose, što podupire činjenicom da se ne radi o stalnim izvorima prihoda (Kagan 1987: 4; Erent-Sunko 2019: 103–104).⁵¹ Nakon Peloponeskog rata impuls za pravedniju raspodjelu poreznog tereta očitovat će se u uvođenju poreznih konzorcija, pa se tako povremeno provodi procjena imovine svih Atenjana, što će 378/7. g. pr. n. e. omogućiti svrstavanje poreznih obveznika u porezne konzorcije (συμμορίαί), pa posljedično prikupljanje eisfore prestaje biti uvjetovano nuždom (Lyttkens 2010: 521). Ujedno, javlja se i proeisfora (προεἰσφορά), kao predujam eisfore koji daje tri stotine najbogatijih Atenjana (po trojica najbogatijih iz svake simorije), koji potom stječu pravo regresne naplate od ostalih poreznih obveznika (λειτουργός), što će ujedno doprinijeti jačanju njihove političke moći (Lyttkens 2010: 521–522).⁵² Pred

⁴⁷ Primjetno je nepostojanje obveze povrata navedenog blaga nakon što bi ratna opasnost prestala, osim u slučaju najvećih svetinja poput zlatnog kipa božice Atene.

⁴⁸ Slično, znatan iznos zajma vraćen je nakon sklapanja Nikijina mira 421. g. pr. n. e. da bi se upravo ovim blagom financirao pohod na Siciliju. Nakon završetka rata Atena nije uspjela obnoviti svoju blagajnu pa se prvi viškovi pojavljuju tek daleke 355. g. pr. n. e. Neal 1994: 31–32.

⁴⁹ Eisfori pribjegavaju brojni gradovi poput Potideje i Mileta, a zanimljivo je da je njezina primjena zabilježena i u Sparti.

⁵⁰ Treba naglasiti kako je nadležnost skupštine u financijskim pitanjima bila dvojaka: ona odlučuje o financijama, ali potom i nadzire njihovu potrošnju.

⁵¹ Kagan smatra da je u pitanju porez jer pretpostavlja kako je ovaj vid financiranja često korišten tijekom Peloponeskog rata, no prema sačuvanim izvorima grčki gradovi su (uključujući i Atenu) eisforu iznimno rijetko prikupljali.

kraj rata Atenjani sve češće prikupljaju i dioboliju, tj. porez u iznosu od dva obola, a koji je vjerojatno prvi put prikupljen 428. g. pr. n. e. radi financiranja opsade Mitilene, pri čemu je prikupljeno 200 talenata (Ksenofont 2001: 51; Tukidid 2009: 171; Neal 1994: 44). Određene nedoumice su i ovdje prisutne, jer je diabolija prema nekim mišljenjima podrazumijevala oporezivanje pokretne imovine i nekretnina, nasuprot osnovanim tvrdnjama kako je ovo opterećenje bilo provedivo isključivo na nekretninama (Erent-Sunko 2007: 151).

Atenjani su uz dioboliju poznavali i epidoseju (ἐπιδόσεις) kao dobrovoljni i u pravilu novčani prilog koji je tek iznimno davan u naturi, no koji bi bilo pogrešno ubrajati u poreze. Naime, korišten za izvanredne, često sasvim konkretne potrebe države poput financiranja specifičnih vojnih izdataka i obrane, ovaj dobrovoljni prilog iznimno je služio i za financiranje javnih svečanosti ili popravak javnih građevina. Skupština bi pozvala prisutne građane da dobrovoljno daju doprinos, pa bi imena onih koji su se odazvali i obećani iznos bila uklesana sve dok ne bi uplatili obećano (Bejaković – Čulo 2017: 29). Pronađeni zapisi tako potvrđuju darivanje više talenata, nekoliko troveslarki ili pak nekoliko stotina štitova kao financijsku pomoć građanina na javno traženje njegovog polisa. Iako se ovaj institut u punini razvija i oblikuje tijekom 4. stoljeća pr. n. e., treba imati na umu da kroz čitavu povijest Atene i drugih grčkih polisa njihovi građani pritječu u pomoć kako bi svoje gradove potpomogli u trenucima nužde (Neal 1994: 60). Već u zadnjoj etapi rata, a poglavito nestankom Atenskog saveza, uz ionako skromne prihode od trgovine, Atena je prinuđena okrenuti se unutrašnjim izvorima financiranja javnih troškova. Pritisak demosa koji je u nedostatku drugih sredstava izlaz iz financijske krize tražio u sve većem oporezivanju bogatih dovest će do reakcije, prvo kroz pokušaj rušenja demokratskog poretka 411. g. pr. n. e., a potom uz spartansku pomoć i kroz nametanje oligarhije 403. g. pr. n. e. (Lyttkens 2010: 514).⁵³

Vanjski prihodi i financiranje rata

Ratne napore potpomažu i saveznički polisi vlastitim brodovima, pješacima, konjanicima i novčanim prinosima, čime olakšavaju financijski pritisak na predvodnice svojih saveza, što kao prednost u svome govoru Atenjanima jasno ističu Kerkirani (Tukidid 2009: 33).⁵⁴ Praksa atenske države ponajbolje ocrtava sofisticirani mehanizam koji počinje atenskim preuzimanjem prvenstva od Sparte u vrijeme Perzijskih ratova te od Helena zahtijeva novac ili ratne brodove. Kako je financiranje mornarice iziskivalo

⁵² Hansen pak proeisforu podvodi pod oblik liturgije, zajedno s festivalima i trijerarhijama. Vidi osvrt u McCannon 2017: 411.

⁵³ Posljedično, nakon poraza dolazi do jačanja institucija pod utjecajem društvene elite poput areopaga koji stječe brojne dotadašnje skupštinske nadležnosti, što prati i proces revizije i kodifikacije zakona.

⁵⁴ Kada Tukidid navodi brodove, to jest lađe, pod tim misli na ratne brodove (*trijere*) već opremljene za rat, tj. opremljene za pohod i s pripadajućom vojnom posadom.

znatna sredstva, ne čudi što primjerice Temistoklo želi i prinosima iz rudnika opremiti dvije stotine ratnih brodova, što će se i ostvariti nakon odobrenja skupštine, pa će ova flota donijeti pobjedu kod Salamine (Sabin – van Wees – Whitby 2008: 100; Erent-Sunko 2007: 152). Tukidid višekratno opisuje sudjelovanje atenskih i spartanskih saveznika u Peloponeskom ratu, njihove troškove odnosno kako su njihovi napori bili presudni u pojedinim zbivanjima (Tukidid 2009: 24, 102, 105). Za razliku od drugih polisa poput Sparte (kao u ostalom ranije i Perzije), Atenjani znatan dio svojih prihoda dobivaju iz vanjskih izvora, prvenstveno kroz danak saveznika. Kako se savezna riznica isprva nalazila na Delu, savez dobiva ime Delski (Tukidid 2009: 67),⁵⁵ a prebacivanjem riznice u Atenu oko 454. g. pr. n. e. u potpunosti se potvrđuje atenska hegemonija (Erent-Sunko 2007: 65).⁵⁶ Prinosi saveznika u novcu, kao i od njih dobiveni brodovi iznimno su bitni za Atenu jer u njih nije trebalo ulagati, tj. niti u njihovu izgradnju niti ih kasnije opremiti ljudstvom, no većina je saveznika običavala davati prinos u novcu kako bi izbjegli izlaganje vlastitih građana ratnim opasnostima.⁵⁷ Korint također dio vojnih troškova uspješno prebacuje na saveznike, pa dok od jednih traže opremljene brodove, a od drugih novce, treći im dostavljaju neopremljene „prazne lađe” odnosno lađe bez posade (Tukidid 2009: 29).

Danak kao izvor financiranja na početku Peloponeskog rata Ateni ukupno donosi 600 talenata godišnje, pri čemu je u vrijeme njegovog uvođenja donosio 460 talenata (Tukidid 2009: 105; Neal 1994: 19).⁵⁸ Za razliku od Atene, Spartanci ne traže davanje novca već samo brodova i vojnih jedinica te nalažu saveznicima izgradnju brodova i spremanje novčanih zaliha (Tukidid 2009: 101).⁵⁹ Udio danka u atenskim državnim приходima početno je iznosio barem polovinu ukupnih prihoda, njegov značaj raste te će kasnije iznositi oko dvije trećine prihoda, pri čemu se njegov šezdeseti dio uplaćivao u atenski državni fond, tj. u blagajnu božice Atene (Neal 1994: 17; Erent-Sunko 2007: 149, 151). Ipak, danak Ateni nije bio pretjerano visok, tim više što ga je ona po potrebi prilagođavala mogućnostima pojedinih saveznika. Skupštine tih polisa na traženi bi iznos u pravilu obvezivale svoje najbogatije građane zajednice, a članici koja bi izvršila svoja davanja prema savezu Atena bi zauzvrat jamčila „slobodno i

⁵⁵ Delski savez (Delsko-atički savez), protuperzijski savez grčkih gradova i otoka pod vodstvom Atene. Sklopljen 478. g. pr. n. e. Poglavitno obuhvaća otoke i primorske gradove uz Egejsko more. Savez je prestao porazom Atene u Peloponeskom ratu, no obnovljen je ponovno u 4. stoljeću pr. n. e.

⁵⁶ Atena zadržava plaćanja i nakon sklapanja mira s Perzijancima 450. g. pr. n. e.

⁵⁷ Tukidid 2009: 68, vidi i 24, 102, 105. Dok su Atenjani od saveznika tražili prinose u novcu, ali i privajali njihove ratne brodove, Lakedemonjani su od svojih saveznika tražili tek da spartanski ustav bude važeći.

⁵⁸ Objašnjava se iznos od 460 talenata, naime on bi pokrивao trošak uzdržavanja dvije stotine troveslarki odnosno cjelokupne savezničke mornarice.

⁵⁹ U konačnici, upravo će perzijska izravna davanja u novcu, ali i neizravna potpora u obliku financiranja izgradnje te opremanja mornarice dovesti do prevage i atenskog sloma.

mirno korištenje mora” (Fox 2008: 109, 125). Tvrdnju o umjerenosti danka koji se protezao pet desetljeća možemo stoga prihvatiti, tim više što se on u ovom razdoblju nije povećavao iako je Atena kontinuirano bila u poziciji da gradovima saveza nametne njegovo povećanje. Upravo suprotno, danak je saveznicima bio do te mjere prihvatljiv da se nisu bunili niti zbog drugih, očito diskriminatornih uvjeta „savezništva” poput zabrane kovanja vlastitog novca, podvrgnutosti atenskim sudovima ili trošenja sredstava iz zajedničke blagajne na uređivanje Atenske akropole i Partenona (Neal 1994: 21). S novcima dobivenim od saveznika Atena je plaćala veliki broj plaćenika, a da joj većina snaga „počiva više na najamnicima nego na domaćim ljudima” saznajemo i od korintskih poslanika (Tukidid 2009: 79). Udvostručenje danka u posljednjoj fazi Arhidamovog rata (pripisano Kleonu) i posljedično dodatno udaljšavanje preostalih saveznika od Atene, nesporno potvrđuje da je danak, iako jedan od temelja uspona Atene, istovremeno i jedan od glavnih uzroka njezina pada (uz spartansku ratnu spremnost dodatno potpomognutu perzijskim zlatnicima) (Neal 1994: 20, 21).

U posljednjoj etapi rata i Atena i Sparta pojačavaju pljačkaške pohode i piratstvo, no Atena je osobito iscrpila svoju blagajnu i mora pribjegavati očajničkim potezima da bi mogla financirati rat, tj. vojsku (Pritchett 1971: 69). Uostalom, Atenjani su 410. g. pr. n.e. u neodrživoj financijskoj situaciji pa danak utjeruju među gradovima koji su napušteni (tj. nebranjeni) od Sparte te će u svrhu oporezivanja brodova koji plove s istoka osnovati carinarnicu na Hrisopolu (Ksenofont 2001: 31). Prihvatljiva je stoga tvrdnja kako nakon sloma sicilijanske ekspedicije utjerivanje novaca i pljačka neprijatelja postaju glavno sredstvo financiranja atenskih ratnih napora (Ksenofont 2001: 30). Rashodi Atene koji su se u predratnom razdoblju kretali između 30 i 80 talenata godišnje, u ratnim okolnostima znatno rastu, pa primjerice vidimo da 425. g. pr. n. e. samo trošak plaća helijasta i buleuta iznosi između 65 i 80 talenata (Erent-Sunko 2007: 151). Među ratne troškove treba ubrojiti i dužnost prikupljanja poginulih sunarodnjaka kojeg običaj kojeg se izgledno prepoznaje još u doba *Ilijade*, tj. u herojskom dobu (Marelja 2020: 13–14). Ne čudi što i Atenjani njeguju „prastari običaj” pokapanja poginulih sugrađana u zajedničku grobnicu na trošak države, dok su se djeca poginulih odgajala „do mladenačke dobi” iz gradske blagajne (Tukidid 2009: 115–123). U nekim slučajevima Atenjani nastoje dopremiti tijela ili barem njihov pepeo u rodni grad gdje bi ih pokapali uz cestu koja je vodila do Akademije, a imena bi im ostala zapisana u popisu žrtava.⁶⁰ Naime, smatralo se velikim poniženjem ostaviti poginule sunarodnjake na bojnopolju, a za poginule se držalo uvredom te „kažnjavanjem mrtvih i neizbrisivom sramotom živih” (Chaniotis 2005: 162). Spartanci su pak kroz čitav rat svoje mrtve pokapali na mjestu na kojem bi „pali” (Gillespie 2011: 111), no vjerojatno je u pitanju starija običajna norma, čemu svjedoče

⁶⁰ Gillespie 2011: 111; Marelja 2020: 14–22. O snazi običajnog pravnog pravila vidi detaljnije rad u cjelini.

i „grobovi spartanskih očeva” poginulih protiv Perzijanaca u slavnoj bitci kod Plateje (Tukidid 2009: 115–116, 194).⁶¹

Poput Atene, Sparta nastoji (i uspijeva) većinu troškova svoje mornarice prebaciti na svoje saveznike, dok bi većinu posade na lađama činili perijeci (Tukidid 2009: 10). Ipak, uzlet spartanske mornarice možemo vezati za perzijsku novčanu pomoć, jer su Perzijanci i Spartanci u više navrata sklapali sporazume o udruživanju protiv Atenjana, kao i o drugim pitanjima poput poštivanja teritorija i saveznika druge strane, kao i zajedničkoj odluci pri okončanju rata, prema kojoj bi Perzijanci zauzvrat dobili zemlje u Aziji kojima su prethodno vladali, tj. zemlje koje su držali njihovi „praočevi kraljevi” (Tukidid 2009: 497–498, 508, 520).⁶² Sparta tako dobiva novce od perzijskog kralja Darija II. koji odlučuje intervenirati protiv Atene, jer je ovaj polis ranije predvodio grčki svijet protiv Perzije, kada su čak bile ugrožene i perzijske ambicije na Cipru te u Egiptu. U želji slabljenja atenske hegemonije u Grčkoj, vojskovođa perzijskog kralja Tisaferno po nalogu samog Darija II. isplaćuje Spartancima 412. g. pr. n. e. prvu pomoć u novcu za „hranarinu”, nakon čega se ovakva novčana davanja višekratno ponavljaju (Tukidid 2009: 504). Ipak, u posljednjem sporazumu 411. g. pr. n. e. postignut je dogovor i o mogućnosti davanja „hranarine”, tj. novca za trupe, koja će se pak smatrati zajmom Spartancima koji su oni dužni vratiti po okončanju neprijateljstva (Tukidid 2009: 520–521).

Pritchett uočava da se uloga financiranja Perzije mijenja pojavom Farnabaza, jer perzijski zlatnici sada postaju temeljni oslonac cijele peloponeske ratne kampanje (Pritchett 1971: 48). Štoviše, ne samo da se ratni brodovi grade Spartancima, pri čemu troškove snosi Perzijsko Carstvo, nego brat perzijskog kralja Kir donosi 500 talenata kao pomoć Spartancima (Ksenofont 2001: 32, 43).⁶³ Novac dobiven od Perzijanaca omogućit će Spartancima da podignu plaće mornarima na jednu drahmu (tj. četiri obola), što će podići moral spartanske mornarice te čak i odvući dio mornara koji je dotad bio u atenskoj službi. Dodatno, kada Kir mornarima isplati sve preostale dugove te avansno i jednu plaću unaprijed, Atenjani se u potpunosti obeshrabruju, potvrđujući tako zbiljsku snagu novca u Peloponeskom ratu (Ksenofont 2001: 43). Kralj Darije II. naložio je pokriće određenog novčanog iznosa i potrepština Spartancima uslijed ratnih troškova, a kako su ista u konačnici znatno premašena, Spartanci i njihovi saveznici dobit će više materijalne potpore nego što su je Perzijanci izvorno namjeravali pružiti. Usprkos navedenom, sin perzijskog vladara Kir predaje Lisandru popriličnu količinu

⁶¹ O običajnoj potvrđenosti ove norme svjedoči i činjenica da se u više navrata s poštovanjem odnosi prema poginulom neprijatelju čije je tijelo trebalo pokopati, a u tu svrhu poraženi je uobičajeno tražio sklapanje mira. Vidi Marelja 2020: 14–19.

⁶² Također se i jednim i drugima nameće obveza sprečavanja svakoga tko bi iz zemlje pojedine strane napadao drugu ugovornicu.

⁶³ Usporedbe radi Atenjani na početku rata imaju godišnji prihod od danka saveznika u iznosu od 600 talenata.

novca te mu doznačuje i poreze gradova (Ksenofont 2001: 60). Na samom kraju rata Sparta novce ujedno dobiva i od svojih saveznika Hijana i Milećana, a važan izvor prihoda je i prodaja ratnih zarobljenika o kojoj će još biti riječi.⁶⁴

Pljačku neprijatelja kao glavni izvor izvanrednog prihoda susrećemo još u herojskom dobu te je sve do klasičnog perioda smatrana običajno potvrđenim postupanjem u ratu (Neal 1994: 13). Vojnik-pojedinac zadržao bi sve što je sam stekao u pljačkaškom pohodu, dok bi u slučajevima kolektivne pljačke sav plijen zajednički pripadao svim sudionicima pothvata, tj. vojsci kao kolektivu. Osobni profit vojnika potvrđuje prikaz pljačke Jasa u kojoj su si priskrbili „mnogo novca”, no vrijedni ratni plijen je uz dragocjenosti prvenstveno ratna oprema pobijedenih: prsni oklopi, štitovi i štitnici potkoljenica (Tukidid 2009: 507; Pritchett 1971: 55, 56). Pljenidba zalih protivnika je također čest način opskrbe vlastitog vojnog pohoda, a potrebno je naglasiti kako su i Atena i Sparta imale državne službenike zadužene za prodaju ratnog plijena (Pritchett 1971: 90). Sačuvani izvori obiluju brojnim opisima pljačke i ratnog plijena, pa primjerice Spartanci predvođeni Lisandrom pljačkaju Lampsak nakon što ga zaposjednu na juriš, dok Arg ratujući protiv Sparte u Tireji dolazi u posjed „lakedemonskog plijena” koji potom prodaje za 25 talenata (Ksenofont 2001: 61; Tukidid 2009: 424).⁶⁵ Trošak ratovanja nastojao se prebaciti na poraženog, kojem bi se često oduzimali vrijedni posjedi poput rudnika (Tukidid 2009: 69). Nesporno je kako ratni plijen u ovo doba pripada državi, a ne vojnicima-pojedincima ili njihovom zapovjedniku, pa bi se stoga, nakon utvrđivanja njegovog iznosa odnosno količine, prebacivao u državnu blagajnu. Određena odstupanja u ratnoj praksi moguće je uočiti, pa bi primjerice Spartanci organizirali prodaju plijena i neposredno nakon bitke, ne vraćajući ga u domovinu (Pritchett 1971: 85, 87–88). Atenski general Demosten u jednoj zgodi nakon pobjede prima tri stotine kompleta ratne opreme na dar, no upitno je predstavlja li ovaj čin uobičajenu praksu ili je u pitanju tek pojedinačan, izniman slučaj (Tukidid 2009: 225).

Porobljavanje kao specifičan oblik vanjskih prihoda i sredstvo financiranja rata

Uz plijen stečen osvajanjem grada, bitan izvor novčanih sredstava je i prodaja ratnih zarobljenika, koji su pod vlast pobjednika potpali nakon bitke ili osvajanja grada, pri čemu je civilno stanovništvo poraženog polisa moglo dijeliti sudbinu svojih vojnika (Tukidid 2009: 44, 67). Spartanci i njihovi saveznici osvajaju Jas te ga prema dogovoru prepuštaju Tisafernovim Perzijancima, a uz sam grad predaju i sve zarobljenike uz novčanu kompenzaciju od jednog darika po glavi zarobljenika (Tukidid 2009: 504). Najvrjedniji dijelovi ratnog plijena su, uz kontrolu nad osvojenim gradom odnosno

⁶⁴ Milet, antički jonski grad u Maloj Aziji, nastao vjerojatno u 12. ili 11. stoljeću pr. n. e., vrhunac dostiže u 7. i 6. stoljeću pr. n. e.

⁶⁵ Pitanje je odnosi li se ovaj plijen na povratak ratnog plijena koji su Spartanci stekli u prethodnoj invaziji na Arg ili su pak zaplijenjene vrijednosti oduzete Lakedemonjanima.

područjem, upravo ratni zarobljenici (odrasli muškarci i žene), koji bi često bili najvažniji izvor financiranja ratnog pothvata (Tukidid 2009: 41).⁶⁶ Uslijed stalnog priljeva ratnih zarobljenika i porobljenog stanovništva cvjeta trgovina ljudima pa se tako kao središnja mjesta trgovine robljem izdvajaju otoci Del i Hij, Korint na Peloponezu i maloazijski Efez. Štoviše, približno dvije trećine robova koji etnički nisu pripadali Grcima čine porobljeni ratni zarobljenici (Gillespie 2011: 110).

U konačnici, trideset godina rata dovodi i do pada obrta te kulture jer pojedinac nakon desetljeća ratovanja neminovno postaje ratnik, a ne obrtnik ili poljodjelac. Peloponeski rat dovodi do pojave grčkih plaćenika, koji su relativno rijetki u 5. stoljeću pr. n. e., da bi od 4. do 2. stoljeća pr. n. e. grčki plaćenici bili prisutni u većini ratova u području istočnog Mediterana⁶⁷. U Peloponeskom ratu strani plaćenici poput Tračana pokazuju se iznimno krvoločnima, čemu ponajbolje svjedoči njihovo osvajanje Mikalesa kada grad nemilosrdno pljačkaju, ubijajući pri tome muškarce, žene, djecu, starce, pa čak i stoku (Tukidid 2009: 447–448).⁶⁸ Ipak, i ovaj primjer ukazuje na iznimku od postupanja u skladu s običajnim normama jer i sam Lisandar u svom obraćanju atenskom vojniku ratne zločine naziva „svetogrđem”, pozivajući se na pravila odnosno na „zakon” dan od bogova (Ksenofont 2001: 63). Rat obiluje iznimkama, pa tako Tebanci i Lakedemonjani ubijaju Platejce, no ovu odluku ne donose olako, tj. donesena je tek nakon prethodnih vijećanja u kojima je Platejcima omogućeno iznijeti svoju obranu, a zanimljivo je da milosti nemaju ni za zatečene Atenjane, koje pak kažnjavaju za prethodnu predaju grada unatoč činjenici da su potonji bili onemogućeni u njegovoj daljnjoj obrani (Ksenofont 2001: 200–201).

Nesporno je da onovremena ratna praksa po osvajanju grada oružjem potvrđuje prihvaćen običaj zarobljavanja zatečenih robova, dok se obrambene snage porobljavaju ili ubijaju, pri čemu je postojala vjerojatnost da svi stanovnici, čak i ukoliko nisu sudjelovali u neprijateljstvima, budu odvedeni u roblje.⁶⁹ Na primjeru Torone možemo uočiti kako se Atenjani ne libe porobiti žene i djecu, pri čemu njeguju običaj odvođenja zarobljenih ratnih zarobljenika (sedam stotina iz Torone) u Atenu, kojoj je

---

⁶⁶ Vidi i Pritchett 1971: 69, 82, 98–99. Pritchett navodi kako je u posljednjem dijelu rata, nakon propale atenske ekspedicije na Sirakuzu, porasla učestalost piratstva.

⁶⁷ Ne čudi što događaji opisani u Ksenofontovoj *Anabazi* započinju svega nekoliko godina nakon kraja Peloponeskog rata.

⁶⁸ Iako njihova zvjerstva zgražaju Grke, okrutnost njihova postupanja sama po sebi donekle je očekivana te je Grci vezuju za njihovu pripadnost barbarskom narodu. Ubijanje zarobljenika je ponekad imalo jasnu poruku da je sam čin njihovo kažnjavanje, pa tako Spartanci pod zapovjedništvom Lisandra ubijaju zarobljene Atenjane predbacujući im njihove ranije nepravde učinjene prema spartanskoj strani, tj. da su se „ogrijehili o zakon”, a na teret im stavljaју za Grke neuobičajene prijetnje koje su im Atenjani, uvjereni u vlastitu pobjedu, uputili pred samu bitku.

⁶⁹ Iako ratna praksa pokazuje određene varijacije, one su najmanje u pogledu ljudi zatečenih u statusu ropstva po osvajanju kakvog grada, jer se oni ne oslobađaju, tj. zadržavaju se u podjarmljenom stanju. Vidi Erent-Sunko – Marelja 2019: 149–150, 154–155.

kao trgovačkom i obrtničkom epicentru Helade robovski rad i raspolaganje robovima od iznimne važnosti, pa koristi svoju vojsku i za opskrbu robovima (Ksenofont 2001: 306). Sličan običaj ne nalazimo u Sparti, što se može pripisati spartanskoj kulturi, ali i činjenici da Sparta ima porobljene starosjedioce sa statusom državnih robova (heloti). Starogrčki izvori često spominju porobljavanje ratnih zarobljenika odnosno njihovu daljnju prodaju, pa tako primjerice Korinćani nakon bitke s Kerkiranima prodaju osam stotina zarobljenika (Tukidid 2009: 44). Spartanci slično prodaju svoje zarobljenike, no oni se pod vodstvom Kalikratide pokazuju „pravedniji”, jer prodaju samo atenske stražare i robove koje su zatekli u statusu osobne neslobode, suprotstavljajući se time zahtjevu svojih saveznika da se porobi cjelokupno stanovništvo (Ksenofont 2001: 47). Navedeni obrazac postupanja očito je običajno potvrđen, jer slično postupaju i Kalikratidin nasljednik Lisandar, koji nakon osvajanja Lampsaka ne porobljava niti dopušta loše postupanje prema slobodnom stanovništvu, dok je sam grad, kako običaj nalaže, opljačkan (Ksenofont 2001: 60–61).

U razdoblju između dva velika rata (Perzijskog i Peloponeskog) Atenjani prodaju stanovnike grada Ejona i otoka Skira, koji će potom sami naseliti (Tukidid 2009: 67), a slično postupaju u Peloponeskom ratu kada zarobljene stanovnike Hikare prodaju svojim saveznicima na Siciliji, gdje za robove dobivaju 120 talenata (Tukidid 2009: 402–403).⁷⁰ U vrijeme Peloponeskog rata Grci će poput Kartažana porobljavati neprijateljske vojnike i civile, pri čemu su se brojke porobljenih mjerile tisućama. Ipak, ovu sudbinu nisu svi dijelili, pa su ranjeni neprijateljski vojnici najčešće bili ubijani po okončanju bitke, a samo zdravi zarobljenici su mogli očekivati razmjenu, otkupninu ili pad u ropski status (Gillespie 2011: 108).⁷¹ Porobljavanje ratnih zarobljenika bilo je pravilo, a ukoliko bi rodni grad želio otkupiti svog sugrađanina kojeg je neprijatelj porobio, cijena otkupa uobičajeno bi iznosila 100 drahmi (Gillespie 2011: 110). U Ateni su zarobljenici bivali otkupljeni od strane njihovih obitelji ili pak pretvoreni u državne robove odnosno prodani trgovcima i pojedincima (Pritchett 1971: 78–79, 81). Iako ograničene primjene, običaj je nalagao prodaju grčkih zarobljenika isključivo drugim Grcima, tj. običajna norma je sadržavala zabranu prodaje Grka „barbarima”.⁷² Određene iznimke od ovog pravila poput predaje zarobljenika gradića Jasa Tisafernu moguće je naći (Tukidid 2009: 504). Ratni zarobljenici se često u zarobljeništvu izrabljuju jer ih se upućuje na obavljanje iznimno zahtjevnih fizičkih poslova poput rada u kamenolomima, kamo su Atenjani prvotno uputili zatočene sirakuške zarobljenike da bi se nakon katastrofalnog atenskog pohoda na Siciliju

⁷⁰ Usporedbe radi, Atena od saveznika dobiva 600 talenata godišnje na početku rata, a prodajom zarobljenika iz jednog „gradića” dobivaju čak petinu tog iznosa.

⁷¹ Iznimka je bio, primjerice, spartanski zapovjednik Tantal Patroklov kojega ranjenog dopremaju u Atenu. Tukidid 2009: 259.

⁷² Vidi detaljnije u Phillipson 1911: 260–264; Chaniotis 2005: 136.

uloge promijenile (Ksenofont 2001: 36).

Zanimljivi su slučajevi odlučivanja atenskog naroda o sudbinama zarobljenika, pa čak i o sudbinama čitavih gradova, čemu svjedoči slučaj zarobljenih Kerkirana, kao i sudbina Mitilene nakon što je ugušena pobuna ovog grada (Tukidid 2009: 175–190, 254). Građani Plateje će se u jednoj zgodi Peloponeskog rata usprotiviti pogubljenju zarobljenih koji su se sami predali jer je to protivno „božanskom zakonu”, pravедnosti i „zajedničkim helenskim običajima”, iako ovaj sukob obiluje kršenjem ovog i sličnih običajnih pravila ratovanja među Grcima (Tukidid 2009: 194–195). Porobljavanje neprijateljskih vojnika, ali i civilnog stanovništva smatralo se „humanom i ekonomski primamljivom opcijom”, iako se likvidacije ratnih zarobljenika u više primjera potvrđuju kao pravo pobjednika, pri čemu se krivnja poraženih posebno ne razmatra u kakvom sudskom postupku (Gillespie 2011: 110). Primjeri smaknuća poraženih sve su češći što se rat primicao svome kraju, iako ovakvo nemilosrdno postupanje Kerkirani demonstriraju već na samom početku sukoba (Tukidid 2009: 31). Posebno je upečatljiva sudbina sedam tisuća Atenjana koji su se predali Sirakuzi i njenim saveznicima, pa je nakon pogubljenja atenskih vojskovođa Nikije i Demostena ostatak zarobljenih Atenjana zatočen u kamenolomu, gdje mnogi u nehumanim uvjetima podliježu ranama i bolestima. Preživjele će Sirakužani u konačnici prodati, uz iznimku „Atenjana i onih Siciljana i Italaca...” čiju sudbinu Tukidid ne spominje, no ukoliko ih nije dočekala smrt, izvjesno je da su ubrojeni u državne robove s kojima se iznimno okrutno postupalo (Tukidid 2009: 259, 364, 486–487).⁷³ Slučajevi milosrđa najčešće ovise o trenutku i zapovjedniku pobjedničkih snaga, pa tako Atenjani po zarobljavanju dvije troveslarke odlučuju bez otkupnine osloboditi njihove posade (Tukidid 2009: 45). Tijekom Peloponeskog rata pojavljuju se i uzimanja talaca, pri čemu se Atenjani na ovaj potez najčešće odlučuju radi osiguranja nametnutih uvjeta poput plaćanja poreza i rušenja gradskih zidina (Tukidid 44, 76–77).

Zaključak

Trošak financiranja ratova grčkih gradova ponajviše je počivao na njihovim stanovnicima, jer ne samo da su se građani opremali o vlastitom trošku, nego za razliku od današnjice, osim hramskih zajmova, nisu postojali suvremeni izvori financiranja koje bi država mogla koristiti, što ju je nužno usmjeravalo na prinose podčinjenih, državne rezerve, prihode od poreza te na financijske potpore saveznika. Tradicionalni oblici prikupljanja poreznih sredstava kao što su porezi na zemlju i trgovinu gube na značaju tijekom ratnih godina, što će se prije svega odraziti na Atenu. Razlog tome treba tražiti u ratnoj strategiji koja se temeljila na pustošenju plodnih poljoprivrednih

⁷³ U zvjerstvima ne zaostaju niti ostali sudionici Peloponeskog rata, pa primjerice Atenjani odlučuju poubijati Eginjane zarobljene kod Tireje, koje su prethodno dopremili u Atenu, da bi nakon osvajanja Mela bez zadržke ubili sve „mlade ljude”, dok su njihove žene i djecu porobili.

polja kako bi se protivniku uništili glavni izvori hrane i financijskih sredstava te demoraliziralo stanovništvo, u čemu prednjače spartanski upadi na Atiku i paljenje atičkih polja.⁷⁴ Potreba prilagođavanja novoj stvarnosti otvara put redefiniciji uloge falange, pa nakon rata uočavamo nove elemente taktičkog razvoja koji je trebao biti i jeftiniji jer osim teško oklopljenih hoplita čije su oprema i naoružanje prilično skupi značajniju ulogu počinju igrati i lakše oklopljene jedinice poput peltasta, pračkara i strijelaca. Rat je također doveo do toga da jedan od dominantnijih oblika privređivanja u Grčkoj nakon rata postane iznajmljivanje plaćenika zaraćenim stranama u istočnom Sredozemlju i šire.⁷⁵ Kada nakon katastrofalne ekspedicije na Siciliju bude potrebno iznova stvoriti mornaricu i namaknuti sredstva za obnovu kopnene vojne sile, Atenjani će tijekom rata posegnuti za uvođenjem izvanrednog poreza kojim bi bogatiji građani financirali ratne operacije, jer će uostalom oni i najviše profitirati u slučaju ratne pobjede.⁷⁶ Stvaranje ograničene oligarhije kroz uspostavu Vijeća 400 i posljedično isključivanje ogromne većine atenskih građana iz upravljanja polisom možemo smatrati pokušajem bogatijih slojeva atenskog društva da osim osvajanja vlasti u Ateni skinu i teške porezne namete sa sebe.

Temeljni izvor prihoda Sparte je oporezivanje, pri čemu sami Spartanci nisu plaćali redovne poreze, nego tek sitni doprinos kralju koji je imao religijski karakter. Porez u pravom smislu riječi plaćaju heloti koji su snosili najveći dio troškova Sparte, i to tako što su davali dio svojih prinosa pojedinim Spartancima čiju su zemlju obrađivali (Herodot 2007: 490-492, 716; VII, 229; IX, 29).⁷⁷ Unatoč šturim opisima, sa sigurnošću možemo ustvrditi da se perijeci također oporezuju, no kako su oni za razliku od atenskih meteka bili dosta vezani uz samu Spartu, izvjesno je da im se nisu mogli nametati teški porezi. Uostalom, iako su se bavili trgovinom i obrtom, njihova imovina i prihodi nisu bili osobito visoki jer ne samo da se Sparta nije nalazila na osobito pogodnoj trgovinskoj lokaciji, nego je najbolja zemlja ujedno pripadala samim Spartancima (Neal 1994: 3-5). Uz svu ekonomsku snagu, Atena se na kraju nije mogla nositi s prevelikim brojem neprijatelja potpomognutih perzijskim zlatnicima, pri čemu jedan od ključnih razloga atenskog poraza leži u samoj prirodi političke ekonomije Atene i Sparte. Atena je relativno otvoreno društvo koje je ovisilo o trgovini kojom pribavlja potrebne resurse kako za prehranu svoga stanovništva tako i za opskrbu svojeg gospodarstva, jer je ono dobrim dijelom počivalo na obrtima. Također, Atika je stalno bila izložena napadima Spartanaca koji su uvelike uništili i unazadili atensku

⁷⁴ Vidjeti više u Lendon 2012: 107-187.

⁷⁵ Primjerice, spartanski vojskovođa Ksantip predvodit će tako kartaške trupe tijekom Prvog punskog rata.

⁷⁶ Kako smo već naveli, većina bogatih Atenjana svoje je bogatstvo dugovala poljoprivredi i trgovini te se ono sigurno moralo smanjiti uslijed dugotrajnosti sukoba. Probleme s kojima se susreće osiromašeno građanstvo u financiranju rata razmatra Kagan 1987: 4.

⁷⁷ Vidi i Cartledge 2009b: 730.

poljoprivrednu proizvodnju. Atenski građani također nisu bili profesionalni vojnici te su se prije ili kasnije morali vratiti svojim obrtima ili poljima kako bi preživjeli. S druge strane sposobnost Atene da nanese štetu spartanskoj poljoprivredi bila je ograničena činjenicom da Atenjani nikad nisu uspjeli ozbiljnije prodrijeti na Peloponeski poluotok te su se morali zadovoljiti pustošenjem priobalnih gradova i poljoprivrednih usjeva koje je redovito u godišnjim pohodima poduzimala atenska mornarica, dok su najplodnija poljoprivredna zemljišta bila u unutrašnjosti Peloponeza oko Sparte i Mesenije te su stoga bila izvan dosega atenske mornarice.⁷⁸ Spartanci su za razliku od atenskih građana profesionalni vojnici koji su mogli ratovati gotovo cijelu godinu jer su njihovim imanjima upravljale njihove supruge, a obrađivali su ih heloti. Sparta je prakticirala autarkiju tj. samodostatnost, zbog koje dugotrajni rat nije toliko pogađao Spartu koliko Atenu, koja ovisi o trgovini i čiji su građani navikli na bolji životni standard.

Literatura

- Bardunias, Paul M; Ray, Fred Eugene Jr. 2016. *Hoplites at War: A Comprehensive Analysis of Heavy Infantry Combat in the Greek World, 750-100 BC*. Jefferson: McFarland.
- Bejaković, Predrag; Čulo, Ana. 2017. Financiranje javnih dobara i usluga u antičkoj Ateni. *Političke analize*, sv. 8, br. 32: 27–31.
- Cartledge, Paul. 2009a. The Spartan Army (and the Battle of Leuctra). *The Landmark Xenophon's Hellenika*. R. B. Strassler, ur. New York: Pantheon Books: 359–363.
- Cartledge, Paul. 2009b. The Spartan state in War and Peace. *The Landmark Herodotus*. R. B. Strassler, ur. New York: Pantheon Books: 728–736.
- Chanotis, Angelos. 2005. *War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History*. Malden – Oxford – Victoria: Blackwell Publishing.
- Erent-Sunko, Zrinka. 2007. *Atenske demokratske institucije i njihov odraz na socijalne pojave (6.-4. st. pr. n. e.)*. Zagreb: Sveučilišna tiskara d.o.o.
- Erent-Sunko, Zrinka. 2019. Porezna politika atenskog polisa i pitanje eisphore i liturgija, *Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske*, sv. 10, br. 1: 97–117.
- Erent-Sunko, Zrinka – Marelja, Miran. 2019. Početci međunarodnog ograničavanja ratovanja: pravila ratovanja među grčkim polisima i funkcija kriterija izdavanja žena. *Pravni vjesnik: časopis za pravne i društvene znanosti Pravnog fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku*, sv. 35, br. 3-4: 143–162.
- Fling, Fred Morrow. ur. 1907. *A Source Book of Greek History*. Boston: D. C. Heath.
- Fox, Robin Lane. 2008. *Klasični svijet, Epska povijest Grčke i Rima*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Gabriel, Richard A. 2002. *The Great Armies of Antiquity*. Westport: Praeger.

⁷⁸ O atenskoj strategiji pustošenja Peloponeza vidjeti više u Lendon 2012: 107–147.

- Gillespie, Alexander. 2011. *A History of the Laws of War, Volume 1: The Customs and Laws of War with Regards to Combatants and Captives*. Portland: Hart Publishing.
- Hale, John R. 2009. *Lords of the Sea: The Epic Story of the Athenian Navy and the Birth of Democracy*. New York: Penguin Books.
- Hanson, Victor David. 1989. *The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece*. Alfred A. Knopf, Inc. E-Pub izdanje. font: 20.
- Hanson, Victor David. 2008. Land Warfare in Thucydides. R. B. Strassler, ur. *The Landmark Thucydides*. New York: Pantheon Books.
- Herodot. 2007. *Povijest*, prev. D. Škiljan. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hirschfeld, Nicolle E. 2008. Trireme Warfare in Thucydides. *The Landmark Thucydides*. R. B. Strassler, ur. New York: Pantheon Books: 608–613.
- Hirschfeld, Nicolle E. 2009a. Trireme warfare in Herodotus. *The Landmark Herodotus*. R. B. Strassler, ur. New York: Pantheon Books: 824–834.
- Hirschfeld, Nicolle E. 2009b. Trireme warfare in Xenophon's Hellenika. *The Landmark Xenophon's Hellenika*. R. B. Strassler, ur. New York: Pantheon Books: 384–390.
- Kagan, Donald. 1987. *The Fall of Athenian Empire*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Keegan, John. 1994. *A History of Warfare*. New York: Vintage Book.
- Ksenofont. 2001. *Grčka povijest*, prev. A. Galjanić. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kurtović, Šefko. 2005. *Opća povijest prava i države, I. knjiga: Stari i srednji vijek*. Zagreb: autorska naklada.
- Lee, John W. I. 2009a. Hoplite warfare in Herodotus. *The Landmark Herodotus*. R. B. Strassler, ed. New York: Pantheon Books: 798–804.
- Lee, John W. I. 2009b. Land warfare in Xenophon's Hellenika. *The Landmark Xenophon's Hellenika*. R. B. Strassler, ur. New York: Pantheon Books: 391–394.
- Lendon, J. E. 2012. *Song of Wrath: The Peloponnesian War Begins*. New York: Basic Book.
- Lytkens, Carl Hampus. 2010. Institutions, taxation, and market relationships in ancient Athens, *Journal of Institutional Economics*, sv. 6, br. 4: 505–527.
- Marelja, Miran. 2020. Kažnjavanje mrtvih i neizbrisiva sramota živih. *Grčko-rimsko i kanonsko pravo – temelji pravne kulture Zapada*. I. Milotić, ur. Pazin: Josip Turčinović d.o.o.: 3–26.
- McCannon, Bryan C. 2017. Who pays taxes? Liturgies and the Antidosis procedure in Ancient Athens. *Constitutional Political Economy*, sv. 28: 407–421.
- McNall Burns Edward, Lee Ralph Philip. 1955. *World Civilizations, from Ancient to Contemporary, Volume one*. New York: Norton & Company inc.
- Neal, Larry. 1994. *War Finance, Volume 1*, The International Library of Macroeconomic and Financial History, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Onians, Richard Broxton. 1951. *The Origins of European Thought: About the Body, the Mind, the Soul, the World Time, and Fate*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Phillipson, Coleman. 1911. *The International Law and Custom of Ancient Greece and Rome*, sv. 2. London: Macmillan And Co.
- Pritchett, William Kendrick. 1971. *Ancient Greek Military Practices, Part 1*. Los Angeles: University of California Press.

- Sabin, Philip; van Wees, Hans; Whitby, Michael. 2008. *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, Volume 1: Greece, the Hellenistic World and the Rise of Rome*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Tukidid. 2009. *Povijest Peloponeskog rata*, prev. S. Telar; prir. D. Salopek. Zagreb: Matica hrvatska.
- Xenophon. 2009. *The Landmark Xenophon's Hellenika*. R. B. Strassler, ur. New York: Pantheon Books.

Military and economic adaptation of Greek city-states on vanishing military customs during and after the Peloponnesian War

Summary

Due to the longevity of the Peloponnesian War, Greek city-states were in the process of constant adaptation to variable wartime circumstances, as required to overcome their enemies. Part of this process was the quest to obtain additional financial resources. Both Athens and Sparta pursued external revenues such as tributes from allies or enemy plunder, including the enslavement of enemy soldiers and population. Their internal sources of financing were equally important, as evidenced in Athenian attempts to raise the necessary funds with *eisphorus*, *proeisphorus*, *epidosea* and *diobolia*. Consequently, in the decades after the Peloponnesian War, this war-time fiscal rationalization gave way to more inclusive and thus just distribution of the tax burden.

Keywords: the Peloponnesian War, customary military rules, military reforms, war financing